

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН,
БІЗНЕСУ ТА ТУРИЗМУ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ Леся ПОБОЧЕНКО
«_____» _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)

ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ БАКАЛАВРА
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 292 «МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ»
ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЮ ПРОГРАМОЮ
«МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ»

Тема: «Проблема міжнародної інтелектуальної міграції з України в умовах війни»

Виконавець: Сахнюк Вікторія Миколаївна,
група МЕВ-401

(підпис виконавця)

Керівник: д.е.н., професор,
професор кафедри міжнародних економічних
відносин, бізнесу та туризму ФМВ НАУ
Кириленко Оксана Миколаївна

(підпис керівника)

Нормоконтролер: Набок Інна Іванівна

(підпис нормоконтролера)

Київ - 2024

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет міжнародних відносин

Кафедра міжнародних економічних відносин, бізнесу та туризму

спеціальність 292 «Міжнародні економічні відносини»

освітньо-професійна програма «Міжнародні економічні відносини»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Леся ПОБОЧЕНКО

«__» _____ 2024р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Сахнюк Вікторії Миколаївни

1. Тема роботи «Проблема міжнародної інтелектуальної міграції з України в умовах війни» затверджена наказом ректора від «26» березня 2024 р. №441/ст.
2. Термін виконання роботи: з 13 травня 2024 року по 16 червня 2024 року.
3. Вихідні дані до роботи: законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти щодо регулювання трудової міграції в Україні (Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», Закон України «Про імміграцію», Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 р.), статистичні матеріали Міністерства економіки України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної служби статистики України, щорічні звіти міжнародних організацій: Організації об'єднаних націй (ООН), Світового банку (СБ), а також Міжнародна Конвенція ООН про захист прав трудящих-мігрантів і членів їх сімей, дослідницька агенція Info Sapiens.
4. Зміст пояснювальної записки: теоретичні основи дослідження процесів міжнародної інтелектуальної міграції в умовах інноваційного розвитку, оцінка сучасних тенденцій розвитку міжнародної міграції висококваліфікованих фахівців, проблеми та наслідки «відтоку мізків» з України під впливом воєнної агресії.
5. Перелік обов'язкового ілюстративного матеріалу: у роботі розміщено 11 таблиць та 16 рисунків.
6. Презентація основних результатів кваліфікаційної роботи в електронному вигляді. Розроблена презентація в Microsoft Office Power Point, складає 25 слайдів.

7. Календарний план-графік

№ пор.	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Вивчити літературні джерела з предмету дослідження та написати заяву про затвердження теми кваліфікаційної роботи	11.03.2024	Виконано
2.	Затвердити план дослідження та отримати завдання до виконання кваліфікаційної роботи	25.03.2024	Виконано
3.	Розкрити теоретичні основи дослідження процесів міжнародної інтелектуальної міграції в умовах інноваційного розвитку	06.05.2024 – 12.05.2024	Виконано
4.	Оцінити сучасні тенденції розвитку міжнародної міграції висококваліфікованих фахівців	13.05.2024 – 19.05.2024	Виконано
5.	Визначити та обґрунтувати проблеми та наслідки «відтоку мізків» з України під впливом воєнної агресії	20.05.2024 – 26.05.2024	Виконано
6.	Написати реферат, вступ, висновки та оформити список використаних джерел і додатки	27.05.2024 – 30.05.2024	Виконано
7.	Оформити кваліфікаційну роботу та пройти перевірку на плагіат	31.05.2024	Виконано
8.	Передати кваліфікаційну роботу рецензенту для рецензування (за 10 днів до захисту)	01.06.2024	Виконано
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	03.06.2024	Виконано
10.	Передати кваліфікаційну роботу науковому керівникові для написання відгуку (за 7 днів до захисту)	03.06.2024	Виконано

8. Дата видачі завдання: «12» березня 2024 р.

Керівник кваліфікаційної роботи

_____ (підпис керівника)

Кириленко О.М.

(П.І.Б)

Завдання прийняв до виконання

_____ (підпис випускника)

Сахнюк В.М.

(П.І.Б)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Проблема міжнародної інтелектуальної міграції з України в умовах війни»: 109 сторінок, 11 таблиць, 16 рисунків, 98 літературних джерел.

Перелік ключових слів (словосполучень): ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА МІГРАЦІЯ, «ВІДТІК МІЗКІВ», ВОЄННА АГРЕСІЯ, МІЖНАРОДНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ МІГРАНТИ, ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНІ ФАХІВЦІ, МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА.

Об'єкт дослідження: процеси міжнародної інтелектуальної міграції з України в умовах війни.

Предмет дослідження: міжнародна інтелектуальна міграція в аспектах її впливу на економічний розвиток України в умовах війни.

Мета кваліфікаційної роботи: дослідження проблеми міжнародної інтелектуальної міграції з України в умовах війни.

Методи дослідження: теоретичні методи: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історичного та логічного, причинно-наслідкових зв'язків; емпіричні методи: статистичний, графічний; метод системного аналізу, класифікацій та ін.

Отримані результати та їх новизна: полягають у розробці прикладних питань та у теоретичному обґрунтуванні процесів міжнародної інтелектуальної міграції з України в умовах війни.

Значущість виконаної роботи та висновки: аналіз тенденцій та наслідків міжнародної інтелектуальної міграції в Україні, а також її впливу на економічний розвиток України в умовах війни; визначення пропозицій щодо змін міграційної політики України під впливом воєнної агресії.

Рекомендації щодо використання результатів: матеріали кваліфікаційної роботи рекомендується використовувати під час розробки положень міграційної політики України під впливом воєнної агресії; для підготовки наукових статей та тез, аналітичних звітів та доповідей щодо процесів міжнародної інтелектуальної міграції з України в умовах війни.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ МІЖНАРОДНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ.....	10
1.1. Поняття, сутність та класифікація міжнародної інтелектуальної міграції	10
1.2. Основні причини та наслідки інтелектуальної міграції людського капіталу	19
1.3. Вплив міграції висококваліфікованих фахівців на інноваційний розвиток.....	26
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИХ ФАХІВЦІВ.....	39
2.1. Основні напрямки та структура міжнародної інтелектуальної міграції в світі	39
2.2. Дослідження масштабів та основних центрів тяжіння українських мігрантів в умовах війни	52
2.3. Вплив війни в Україні на інтелектуальну міграцію.....	65
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА НАСЛІДКИ «ВІДТОКУ МІЗКІВ» З УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ.....	77
3.1. Зарубіжний досвід країн Центральної та Східної Європи щодо регулювання процесів міжнародної інтелектуальної міграції	77
3.2. Перспективи повернення висококваліфікованих спеціалістів та шляхи вдосконалення міграційної політики України з урахуванням світового досвіду	87
ВИСНОВКИ.....	99
СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ...	101

ВСТУП

Актуальність дослідження. Важливим чинником економічного, соціального і демографічного розвитку багатьох країн у процесі глобалізації світової економіки стає наявність висококваліфікованих фахівців, зокрема наукових кадрів, що є важливою передумовою використання нових передових технологій, успішної адаптації наукових відкриттів і розробок до умов окремих країн, подальшої модернізації технологічної бази розвитку суспільства до вимог світового ринку.

У сучасних умовах інтелектуальна міграція має суттєвий негативний вплив на економічне, соціальне та інноваційне процвітання країни. Проблематика не тільки не втрачає, а й посилює свою актуальність серед інших напрямів наукових досліджень. Сприяють цьому глобальні виклики та потрясіння, як війна в Україні, результатом чого є суттєве зростання міграційних потоків.

Соціально-економічне відновлення України після завершення війни має стати безумовним пріоритетом державної політики й передбачати реалізацію цілої низки комплексних завдань у частині: подолання катастрофічних гуманітарних шоків; прискореного відновлення нормального функціонування та розвитку вітчизняних інституцій, галузей економіки і ринків; реконструкції житлової, транспортної та соціальної інфраструктури; забезпечення розвитку людського потенціалу; стимулювання зростання позитивних очікувань в українському суспільстві. Водночас дуже вагомим фактором має стати взаємодія з глобальними акторами, зокрема, стосовно досягнення соціальних цілей, визначених чинною Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, і завдань, пов'язаних з набуттям Україною у червні 2022 року статусу країни-кандидата на вступ до ЄС. Це потребує значних ресурсів, фізичного і людського капіталу, надійної системи їх примноження. Однак сьогодні в умовах війни та «природної» їх втрати такі завдання є вкрай складними для втілення.

Перед Україною стоїть складне завдання – відновлення та посилення людського капіталу в повоєнний період. Війна знищила тисячі виробничих

потужностей і мільйони робочих місць, частина з яких вже не відновиться ніколи. Та й вимоги конкурентоспроможності вимагатимуть не простої відбудови (старих виробничих потужностей, стандартів і технологій), а формування працівників нової якості, які зможуть результативно працювати в нових інформаційних і технологічних середовищах. В таких умовах і ризики подальших економічних втрат країни вже не будуть невідворотними.

Усвідомлюючи значущість інтелектуальних мігрантів для економічного зростання та їхній величезний потенціал для інноваційного розвитку країни, наукова актуалізація даного дослідження не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти міжнародного руху людських ресурсів розглядали такі вітчизняні науковці як О. Білорус, О. Гаврилук, А. Гайдуцький, О. Гарбера, Ю. Гурова, О. Кислицина, Е. Лібанова, О. Малиновська, І. Ольшевська, О. Позняк, Ю. Присяжнюк, Т. Ромашенко, С. Сардак, Р. Стаканов, Я. Столярчук, І. Чамара та інші.

Окремо слід назвати дослідників саме інтелектуальної міграції: В. Бакірова, О. Іконнікова, М. Ісакова, А. Каменського, Ю. Клочка, Є. Красинця, Л. Леденьову, Л. Побоченко, І. Прибиткову, А. Савельєва, С. Симановського, Л. Смирнову, І. Ушкалова, І. Цапенко.

Питання інтелектуальної міграції людського капіталу досліджувало багато вчених та науковців таких як В. Шульц, Л. Саркісян, О. П. Подра, К. Шиманська, Г. Беккер, Т. Шульц, М. Годаро, Дж. Харріс, Д. С. Массей та ін.

Дослідженню проблем міжнародної міграції в умовах повномасштабної війни росії проти України, її причин та наслідків, процесів протікання та перспектив регулювання приділено велику увагу. Можна виокремити праці таких науковців, як О. Буряченко, Е. Лібанова, А. Пишний, В. Потапенко, М. Кучерявець та ін. Феноменологію міграційних процесів українців в умовах повномасштабної війни потрібно буде досліджувати досить ґрунтовно.

Незважаючи на дослідження зарубіжних та вітчизняних фахівців залишаються ще питання, які не дістали належного висвітлення та потребують наступних досліджень.

На сучасному етапі потрібно привертати більше уваги контролю інтелектуальної міграції людського капіталу в умовах війни. Це вимагає детального дослідження питання впливу інтелектуальної міграції на формування та якість людського капіталу, причин та наслідків цього процесу під впливом воєнної агресії.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження проблеми міжнародної міграції висококваліфікованих фахівців з України в умовах війни.

Досягнення мети дослідження передбачає постановку та розв'язання таких **завдань**:

- розкрити поняття, сутність та класифікацію міжнародної інтелектуальної міграції;
- проаналізувати основні причини та наслідки інтелектуальної міграції людського капіталу;
- визначити вплив міграції висококваліфікованих фахівців на інноваційний розвиток;
- розглянути основні напрямки та структуру міжнародної інтелектуальної міграції в світі;
- дослідити масштаби та основні центри тяжіння «відтоку мізків» з України в умовах війни;
- оцінити вплив війни в Україні на інтелектуальну міграцію;
- проаналізувати зарубіжний досвід країн Центральної та Східної Європи щодо «відтоку мізків»;
- визначити проблемні аспекти та причини міжнародної інтелектуальної міграції з України в контексті війни;
- визначити шляхи вдосконалення міграційної політики висококваліфікованих спеціалістів України з урахуванням світового досвіду.

Об'єктом дослідження є процеси міжнародної інтелектуальної міграції з України в умовах війни.

Предметом дослідження є міжнародна інтелектуальна міграція в аспектах її впливу на економічний розвиток України в умовах війни.

Методологія дослідження ґрунтується на методах: теоретичного узагальнення, аналізу та синтезу, абстрактно-логічного, економіко-математичного моделювання, порівняльних та експертних оцінок, а також методи логічного, системно-структурного аналізу економічних процесів та зв'язків, статистичного, порівняльного, факторного та структурного, секторально-галузевого та діалектичного підходів.

Теоретичною основою дослідження є економічні дослідження провідних вітчизняних і зарубіжних учених. Інформаційною базою стали звіти й аналітичні публікації міжнародних організацій, законодавчі та нормативно-правові акти України та інших країн, міжнародні угоди і конвенції, вітчизняні та зарубіжні періодичні видання, інформаційні ресурси мережі Інтернет. Фактологічною та статистичною основою стали щорічні звіти Міжнародної організації міграції (МОМ), Міжнародної організації праці (МОП), Світового банку, аналітичного центру CEDOS (Київ), дослідницької агенції Info Sapiens, а також дані Державної служби статистики України та Представництва МОМ в Україні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки кваліфікаційного дослідження висвітлено в наукових публікаціях:

Сахнюк В.М. Інтелектуальна міграція України в умовах інноваційного розвитку / XV Міжнародна науково-практична конференція «Національні економічні стратегії розвитку в глобальному середовищі», 25 квітня 2024 р., НАУ, м. Київ. С. 59-62.

Сахнюк В.М. Проблема «відтоку мізків» з України в умовах війни // IV міжнародна науково-практична конференція «Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії та практики – 2024», 20 квітня 2024 р., НАУ, м.Київ. С.320–323.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку бібліографічних посилань використаних джерел. В роботі розміщено 11 таблиць та 16 рисунків. Список бібліографічних посилань використаних джерел включає 98 найменувань на дев'яти сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ МІЖНАРОДНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Поняття, сутність та класифікація міжнародної інтелектуальної міграції

Міжнародна міграція є достатньо давнім явищем, яке більшою чи меншою мірою стосується кожної країни у всьому світі протягом усього часу існування людства. Однак з часом її масштаби, напрями та драйвери змінюються. Так, Міжнародна організація з міграції в 2022 році порівняно з 2000 роком відзначає зростання міжнародних мігрантів у всьому світі (на 87%), а також біженців (на 89%) і внутрішньо переміщених осіб (на 160%), [50, p.12].

Значна частина в загальній кількості належить інтелектуальним мігрантам, а, відтак, інтелектуальна імміграція є важливим чинником розвитку економіки та науки в країнах-отримувачах. Іноземні інтелектуали приносять нові ідеї, знання та технології, які допоможуть забезпечити інноваційність, збільшити продуктивність та підвищити конкурентоспроможність країни на міжнародному ринку. Дослідження інтелектуальної міграції є важливим та актуальним науковим завданням, оскільки допомагає зрозуміти, як цей процес впливає на інноваційний розвиток країн та глобальну спільноту в цілому.

Важливість та актуальність проблематики інтелектуальної міграції підтверджується величезною кількістю наукових публікацій в цій царині. Аналізуючи результати досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців (Власова, Подра & Петришин, Ndiangui, Ціватий, Rasamoelison, Повна & Рудяк, Мок) можна виокремити спільний підхід вчених, відповідно до якого **інтелектуальна міграція** – це міграція вчених, інженерів, фахівців у галузях науки і техніки, представників

творчої інтелігенції, а також бізнес-еліт і підприємницької спільноти (так звана «елітна міграція»), [36, с.40; 52, с.35].

Розширене тлумачення включає весь комплекс міграційних потоків кваліфікованих і висококваліфікованих працівників, які здійснюють трудову діяльність за кордоном більше одного року. Це міжнародна міграція наукових і викладацьких кадрів високої і вищої кваліфікації, які реально або потенційно займаються науковими дослідженнями і розробками та обслуговуванням такої діяльності [41].

А. Росохата, здійснюючи порівняльний аналіз висококваліфікованих мігрантів з іншими групами, акцентує уваги на їхніх відмінних характеристиках. З точки зору мети даного дослідження, найважливішими є наступні:

- такі мігранти у більшості випадків мають вищу освіту та орієнтовані на навчання в подальшому;
- у більшості випадків мігранти орієнтовані на те, щоб назавжди залишати країну-донора без планів повернутися [42, с.63].

Тож в багатьох випадках – це втрачений інтелектуальний капітал, який буде використовуватись в цілях створення інновацій в інших, зарубіжних, країнах.

В межах дослідження проблематики інтелектуальної міграції та її значимості для економічного зростання та забезпечення конкурентоспроможності країни варто відмітити наукові розробки (Захаревич, Oliinyk, Yunitasari, Aniche). Водночас в роботі Pudryk обґрунтовано позитивний вплив інтелектуальної імміграції на інноваційний розвиток, що стимулює розвинені країни створювати привабливі умови для висококваліфікованих мігрантів задля поширення знань та інновацій [53, с.8; 18, с.230].

Кваліфіковані мігранти сприяють розвитку інноваційності економіки, адже **інноваційний розвиток** – це процес застосування науково-обґрунтованої ідеї (новації), переведення її на ефективну інноваційну модель, яка більшою мірою відповідає вимогам споживачів на певному етапі соціально-економічного розвитку суспільства [20, с.28; 27, с.34].

Як зазначає Н. Краус, інноваційна економіка формується за рахунок освіти інноваційної сфери, як самостійної галузі господарювання. Саме на неї покладається «переробка» інтелектуальної «сировини» суб'єктів наукової і винахідницької діяльності, в тому числі вузівської, академічної та галузевої науки, яка, трансформувавшись в інноваційний продукт, може вийти на ринок інновацій [22, с.48].

Відтак інтелектуальні іммігранти відіграють позитивну роль у збільшенні частки виробництва та експорту товарів з високою доданою вартістю, підвищення рівня конкурентоспроможності та інноваційності економіки, зростання ВВП та інших макроекономічних показників.

Усвідомлюючи значущість інтелектуальних мігрантів для економічного зростання та їхній величезний потенціал для інноваційного розвитку країни, наукова актуалізація даного дослідження не викликає сумнівів.

Інтелектуальна міграція притаманна майже всім країнам, і особливо тим, в яких попит на фахівців з вищою освітою значно менший ніж їх пропозиція. У такому випадку країни стають так званими інтелектуальними донорами, оскільки значна частина їх високоосвічених громадян мігрує, як правило, до економічно розвинених країн.

Ю. Гуменюк вводить поняття **унікальної робочої сили** і відносить до неї спортсменів, артистів, тобто тих, чия діяльність у сфері послуг ґрунтується на унікальних здібностях. Такі здібності не є тотожними інтелектуального капіталу, однак ставлення до носіїв унікальних здібностей у розвинених країнах дуже подібне, як до носіїв високого рівня інтелектуального капіталу: відомих учених, фахівців високої кваліфікації тощо [19, с.48]. Беручи за основу градацію міжнародної трудової міграції за рівнем інтелектуального капіталу мігрантів, її можна зобразити у вигляді чотирирівневої структури (див. Табл. 1.1).

Наведена в таблиці 1.1 структура міжнародної міграції робочої сили відповідає й різним підходам до мігрантів за рівнем пропозиції ними інтелектуального капіталу в міграційній політиці ЄС. Так, одним з базових принципів міграційної політики ЄС проголошено відповідність мігрантів потребам

ринку праці ЄС, причому не лише за кількістю, а й за якістю, тобто за професійно-кваліфікаційним складом [19, с.49].

Таблиця 1.1

Структура міжнародної міграції робочої сили за рівнем пропозиції мігрантами інтелектуального капіталу

Рівень інтелектуального капіталу, який пропонує мігрант	Рівень пропозиції інтелектуального капіталу	Сегменти ринку праці країни-реципієнта
	Мігранти, які пропонують на ринку праці дуже високий рівень інтелектуального капіталу та/або унікальні здібності	Високі наукові посади, шоу-бізнес, спорт
	Мігранти, які пропонують на ринку праці свій високий інтелектуальний капітал	Інженери, лікарі, наукові працівники
	Мігранти, які пропонують себе як кваліфіковані робітники	Ніші кваліфікованих робітників
	Мігранти, які пропонують себе як низькокваліфіковану робочу силу	Праця, що не потребує кваліфікації

Примітка. Складено автором за даними Івашук І.О., Стахова Н.В., Живко М.А. Міжнародні міграційні процеси: навч.пос. /І.О.Івашук, Н.В.Стахова, М.А. Живко. Тернопіль: ЗУНУ. 2022. С.49.

У сучасному науковому дискурсі дослідники розходяться в думках щодо визначення «інтелектуальний мігрант» та «висококваліфікований мігрант». Постає питання відносно того, яких фахівців слід включити в категорію високої кваліфікації, а яких до інтелектуальної.

На рисунку 1.1 представлено класифікацію видів трудової міграції відповідно до встановленої мети. Відповідно до системи категорій представлених на рисунку **висококваліфіковані мігранти** – це особи, які мають вищу освіту, або ступінь магістра, або здобувають науковий ступінь, мають значний досвід роботи у певній галузі, посідають провідні посади, здатні виконувати висококваліфіковану роботу у технологічній, економічній та фінансовій сферах [30, с.75].

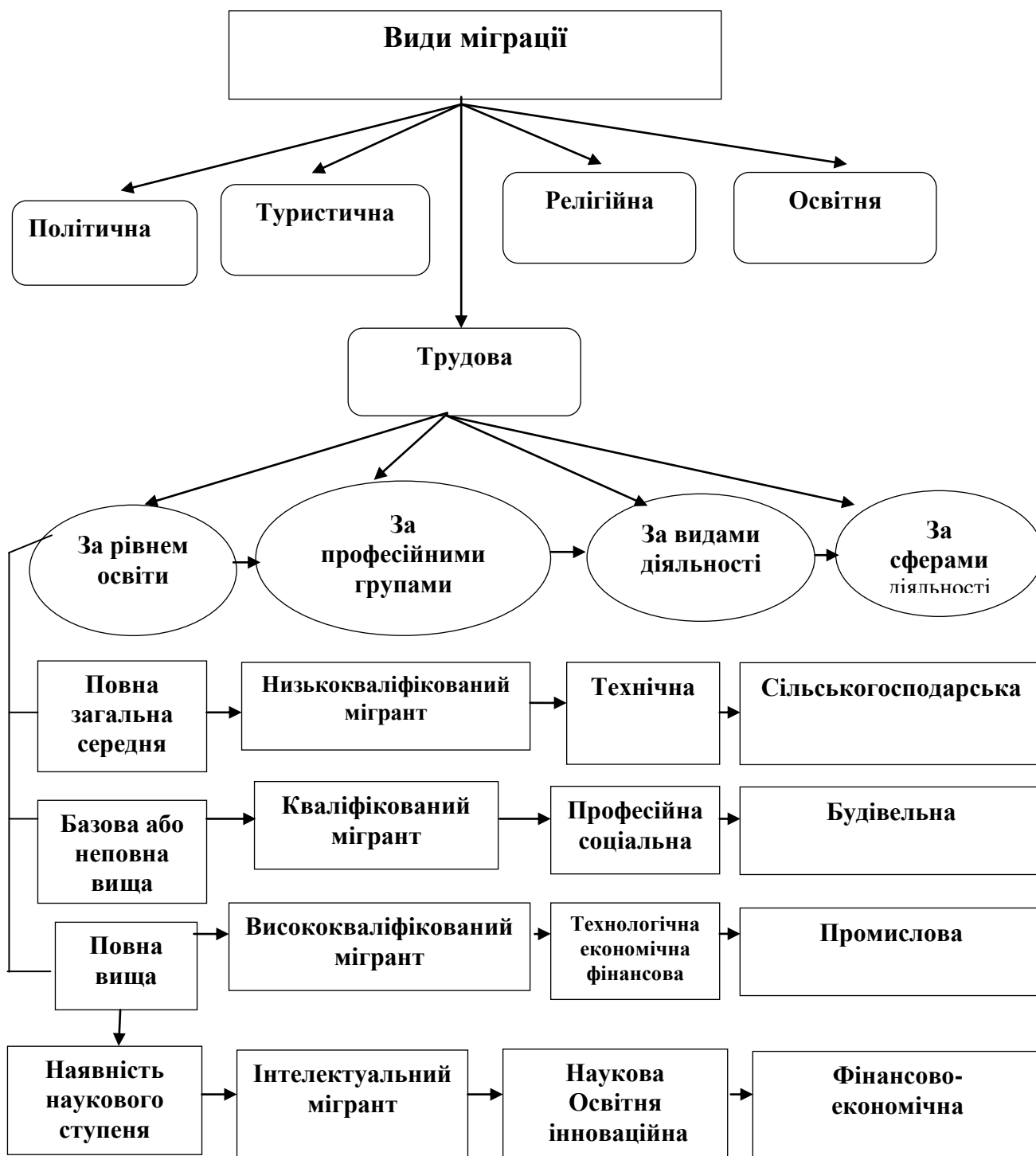

Рис. 1.1. Класифікація видів міжнародної міграції за освітньо-кваліфікаційними ознаками.

Примітка. Побудовано автором за даними Мульска О. П. Міграційні процеси & економічне зростання: теорія каузальності та практика ефективного управління: монографія. Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», Львів, 2022. С. 75.

Інтелектуальні мігранти – це особи, що мають науковий ступінь кандидата або доктора наук, виїжджають закордон з власної волі або за запрошенням, працюють переважно у високоінтелектуальних сферах: освіта, наука, технології.

Англійський учений Дж. Солт вважає, що **висококваліфікований мігрант** – це фахівець, який має вищу освіту. Однак, за переконанням іншого англійського дослідника А. Вільямса, будь-який мігрант може передавати свої знання в країні прибуття, а відтак – вважатися висококваліфікованим. Найближчим до істини може бути тлумачення, запропоноване австралійським науковцем Р. Іредейлом: **висококваліфіковані мігранти** – це іноземні працівники, які мають вищу освіту або володіють значним досвідом у певній сфері професійної діяльності [21, с. 248].

Таким чином, поняття «висококваліфікований мігрант» та «інтелектуальний мігрант», можна вважати синонімами, оскільки вони відображають місце і функції особи в економічній системі, її здібності до праці, що значною мірою є подібні.

З огляду на те, що сутність інтелектуальної міграції має прояв в її функціях, слід зазначити кілька основних [22, с.79]. Серед них:

- вартісно-облікова (визначає залежно від рівня кваліфікації вартісну характеристику на тому чи іншому сегменті світового ринку праці);
- виробнича (забезпечує приріст інтелектуального капіталу за рахунок міжнародного наукового співробітництва, обміну студентами тощо);
- інформаційна (через вартісні характеристики на ринку праці забезпечує передачу та отримання інформації про потреби у висококваліфікованих кадрах в різних секторах міжнародного ринку праці);
- розподільчо-перерозподільча (розподіл потоків висококваліфікованих фахівців між країнами, здійснює пошук привабливої оплати праці);
- сануюча (реалізується через встановлення бар'єрів на шляху проникнення неконкурентоспроможних фахівців на ринку країн- реципієнтів).
- стимулююча (спонукає працівників до отримання більш якісної освіти з метою отримання більш високооплачуваного робочого місця).

Слід зазначити, що поряд з категорією міжнародної інтелектуальної міграції використовується також категорія «**відтік мізків**» (**brain drain**), за якої вектор руху

інтелектуального капіталу є одностороннім – від країни-донора до країни-реципієнта. Термін «відтік мізків» вперше був озвучений в доповіді Британського королівського товариства в 1962 році в зв'язку з еміграцією англійських вчених та інженерно-технічних працівників у США [14, с. 317].

На даний момент, не існує загальноприйнятого визначення явища «відтоку мізків». В залежності від цілей, «відтік мізків» можна трактувати в широкому та більш вузькому аспекті. В широкому сенсі «відтік мізків» можна охарактеризувати як виїзд з країни кваліфікованих фахівців інтелектуальних та творчих професій, а також потенційних працівників цих професій (студентів, аспірантів, стажерів).

У вузькому – як одну зі складових міжнародної інтелектуальної міграції безпосередньо пов'язаної з виїздом із країни наукових та професорсько-викладацьких кадрів високої кваліфікації, реально чи потенційно зайнятих науковими дослідженнями і розробками, а також обслуговуванням наукової галузі.

Термін «відтік мізків» означає втрату для країн-донорів, і термін «приплив мізків» – вигреш приймаючих сторін від інтелектуальної міграції.

Існує три основні концептуальні підходи до визначення категорії «міжнародна інтелектуальна міграція» [30, с.74]:

– обмін знаннями та досвідом (**brain exchange**), що включає **«приплив мізків» (brain gain)** і **«відтік мізків» (brain drain)**. В рамках цієї концепції інтелектуальна міграція розглядається, перш за все, як закономірне рух інтелектуального капіталу на міжнародному ринку праці, як фактор глобального соціально-економічного розвитку;

– **розтрата умів (brain waste)**. У рамках даної концепції інтелектуальна міграція представлена як втрати сукупної висококваліфікованої робочої сили для країни-донора. В результаті в ній знижуються рівень життя і потенційні здібності до саморозвитку, послаблюються конкурентні позиції на МРТ і погіршуються можливості соціально-економічного прогресу.

– **циркуляція мізків (brain circulation)**, в якій виділено цикл «рух за кордон на навчання - отримання професії – повернення додому». На думку авторів

концепції, така форма міграції отримувати все більше поширення. Вважається, що такий підхід небезпідставний, оскільки глобалізація супроводжується формуванням єдиного загальносвітового або, принаймні, регіонального (ЄС, США, Канада), освітнього, інформаційного (Інтернет) і трудового (МОП) простору.

Форми інтелектуальної міграції можуть бути різними [29, с.67]:

- безпосередня еміграція, тобто виїзд на постійне місце проживання;
- виїзд за кордон на контрактній основі;
- наймання на роботу вчених і фахівців іноземними компаніями;
- повна оренда закордонною фірмою наукового центру, установи-донора.

Слід зазначити, що однією з форм прояву інтелектуальної міграції є **освітня міграція**. Останнім часом вона набула широкої популярності та свідомо стимулюється провідними країнами Заходу, зокрема, Великобританією. Так, у Великобританії освітню міграцію розглядають з точки зору забезпечення інтелектуального майбутнього своєї країни.

Ще однією формою інтелектуальної міграції, пов'язаною з глобалізацією і широким розповсюдженням глобальної мережі Інтернет є **ІТ-аутсорсинг**, тобто, виконання певних завдань від іноземної фірми на контрактній основі фахівцем, який не полишає країни проживання [22, с.304].

Серед вчених існує думка, що категорія «відтік мізків» також може включати роботу за довгостроковими контрактами артистів, спортсменів, тренерів тощо. Така точка зору доволі логічна, оскільки включає в себе більшу кількість носіїв інтелектуального капіталу. Останнім часом експерти виділяють зовнішній та внутрішній «відтік мізків». **Внутрішній «відтік мізків»** являє собою перетікання інтелектуального потенціалу країни в ненаукові сфери діяльності. А отже, його також слід вважати однією з форм міграційної поведінки індивіда, що пов'язана з вирішенням фахівців високої кваліфікації перейти до іншої економічної сфери з огляду на більші можливості самореалізації та високу оплату праці.

Отже, «**відтік мізків**» - це міграція висококваліфікованих фахівців, зокрема наукових кадрів, з метою отримання постійного місця проживання або роботи за контрактом [30, с.73].

“Відтік мізків” (brain drain), безсумнівно, є масштабною проблемою і має три рівні виміру: глобальний, національний і особистий.

1. **Глобальний рівень проблеми.** Унаслідок значних трансформацій трудова міграція стала нормою для сучасного суспільства і об’єктивним процесом, який важко зупинити або попередити. Міграція на цьому рівні має позитивні наслідки, оскільки сприяє обміну знаннями і капіталами.

2. **Національний рівень проблеми.** Держава захищає національні інтереси і розглядає проблему витоку мізків як виклик або навіть загрозу економічній і інтелектуальній безпеці. Проблема має яскраве негативне забарвлення.

3. **Особистий (індивідуальний) рівень проблеми.** Кожна людина має право на гідне життя, достойну оплату праці і на свободу пересування. Заборони та обмеження цих догм є порушенням прав людини [19, с.68].

Також у спеціалізованій літературі прийнято послуговуватись поняттям **“розтрата мізків” (brain waste)**. Це явище здебільшого обумовлює обмеженість ринку праці. Воно властиве державам, де ринкові відносини тільки розвиваються, й характеризує ситуацію, коли національній економіці не вдається повністю залучити весь ІР суспільства у виробництво, унаслідок чого в частині масштабних довгострокових матеріальних і фінансових інвестицій держава просто **“розпорошується”** [68].

Таким чином, за останні роки розміри глобальної міграції висококваліфікованих фахівців, зокрема науковців і винахідників, неймовірно зросли і сприймаються нині як серйозна загроза економічній безпеці і майбутньому багатьох держав. Особливу роль в інноваційному розвитку економіки відіграють винахідники, оскільки є носіями технологій і ноу-хау, генерують знання, що здійснюють інноваційні перетворення в техніці і промисловості. Від’їзд кваліфікованих працівників безпосередньо скорочує та виснажує людський капітал країни, внаслідок чого неминуче зменшуються можливості її економічного розвитку.

1.2. Основні причини та наслідки інтелектуальної міграції людського капіталу

В сучасних умовах країни світу будують економіку, яка базується на інформації та знаннях. Першочерговим завданням розвинених країн є залучення, вдосконалення та збереження інтелектуального людського капіталу. Перехід до інформаційного суспільства стимулює інноваційний розвиток економіки, оскільки інтелектуальний капітал відіграє вирішальну роль у забезпеченні успішних зрушень на шляху інноваційного розвитку держави, актуалізує використання інтелектуально-інноваційного чинника в суспільному розвитку, стимулює розвиток інтелектуальної праці, впровадження у суспільне виробництво новітніх технологій, винаходів, наукомістких продуктів, програм, передових ноу-хау тощо [17].

Багато країн зацікавлені в отриманні готових кваліфікованих кадрів у зв'язку з браком власних спеціалістів високого рівні. Криза економічних, соціальних, політичних та культурних відносин впливає на інтелектуальну міграцію людського капіталу.

Причинами інтелектуальної міграції людського капіталу є:

- різний рівень життя і матеріальної винагороди праці;
- регіональні особливості рівня безробіття у різних країнах;
- неможливість реалізувати потенціал в національній економіці;
- втеча від різного роду переслідувань (релігійних, расових, національних тощо);
- незахищеність результатів інтелектуальної роботи;
- кращі можливості для творчості і самореалізації;
- невизнання результатів праці інтелектуального працівника;
- відсутність можливості проводити серйозні наукові експерименти;
- недостатнє науково-інформаційне забезпечення діяльності вчених;

– бажання і можливість покращити своє економічне становище за рахунок підвищення рівня зарплатні та інших надходжень, грантів та ін.

Інтелектуальна міграція стримує розвиток людського капіталу та негативно впливає на його якість. Людський капітал проявляється, як запас знань, цінних якостей, навичок та мотивацій, сприяє розвитку та добробуту нації.

Сучасний людський капітал включає в себе здатність збору та накопичення інформації, вміння трансформувати її в знання, які можуть бути застосовані для практичного вирішення стратегічних завдань економічного розвитку.

У структурі економічних відносин починає домінувати інтелектуальний капітал, який реалізується переважно в нематеріальних продуктах і активах. Еміграція інтелектуального капіталу впливає на економічний розвиток країн світу [22, с.48].

Сутність, причини, закономірності та наслідки міжнародної міграції, в тому числі інтелектуальної, активно досліджуються такими національними та міжнародними дослідницькими центрами як: Euroasylum, Європейський дослідний центр з питань міграції та етнічних відносин (European Research Centre on Migration and Ethnic Relations, ERCOMER), Інститут з вивчення міжнародної міграції (Institute for the Study of International Migration), Інститут з питань міграції та етнічних досліджень (Institute for Migration and Ethnic Studies, IME), Інститут міграційних досліджень і міжкультурних досліджень (Institute for Migration Research and Intercultural Studies), Інститут міграційної політики (Migration Policy Institute), Центр дослідження біженців (Refugee Studies Centre), Центр досліджень біженців (Centre for refugee studies, CRS), Центр з вивчення імміграції (Centre for Immigration Studies), Центр міграційних досліджень (The Centre of Migration Research, CMR), Центр міграційних досліджень в Нью-Йорку (Centre for Migration Studies New York (CMS), КАРИМ-СХІД – Консорціум прикладних досліджень з міжнародної міграції (CARIM East – Consortium for Applied Research on International Migration), Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України [18, с.232].

Результати їх досліджень використовуються для вдосконалення механізму управління міграційними потоками [22, с.51].

Існує декілька теорій міжнародної міграції:

1. Макроекономічні теорії – орієнтовані на пояснення причин та наслідків міграції крізь призму зміни макроекономічних та кон'юнктурних показників (наприклад, темпів зростання ВВП та його показників на душу населення, рівня інфляції, безробіття, рівня середньої заробітної плати).

Макроекономічні теорії в загальному поясненні оперують факторами міграції населення (тими обставинами розвитку економіки країни, що провокують міграцію), а також окреслюють її наслідки (вплив на ринок праці, динаміку середньої заробітної плати, сукупний попит).

2. Мікроекономічні теорії – спираються по суті на формування внутрішніх міграційних мотивів, балансуючи між психологічними аспектами потенційної інтеграції у суспільство іншої країни та оцінкою порівняльних переваг від міграції.

Мікроекономічний рівень окремої особи як економічного агента, який ухвалює рішення щодо міграції (таке рішення є по суті економічним, оскільки мігрант оцінює можливості та втрати від міграції). В другому випадку суб'єктом такого рішення може бути домогосподарство, яке так само аналізує переваги та недоліки міграції одного з членів домогосподарства.

3. Глобальні теорії – включають розгляд глобальних передумов руху мігрантів між країнами, вважаючи його закономірним в умовах поглиблення інтеграційних процесів.

Глобальні теорії виходять з припущення про закономірність міжнародної міграції у глобалізованому світі.

У макроекономічній теорії міграції (О. Старк, Д. Е. Блум, М. Шіфф, Д. Рата, К. Озден) макроекономічні показники покладаються в основу (як інформаційна база) при розгляді домогосподарством можливості доцільності міграції окремих його членів .

Представники цієї теорії висловлювали думку, що міграція з країн, що розвиваються, у розвинені країни теоретично може уповільнити старіння населення і полегшати тиск на обидві групи економік [27, с.98].

Але міграція може принести з собою і соціальний тиск. У теорії «тяжіння-виштовхування» (Е. С. Лі, Р. Складона, Х. де Хаас) передбачено, що фактори в країні походження мігранта діють як фактори виштовхування, а у країні призначення – як фактори притягування. Теорія передбачає багатофакторність механізму прийняття рішення про міграцію та можливості мігрувати в цілому.

В теорії Тодаро-Харіса (М. Тодаро, Дж. Харріс) зазначено, що ухвалення міграційного рішення базується на індивідуальних уявленнях мігранта про розвиток окремих територій. Відповідно до концепції залежного розвитку (А. Дж. Франк) міжнародна міграція закріплює відсталість та залежність країн, економіка яких є нерозвинутою. Втрата людських ресурсів у країні походження мігрантів не сприяє росту продуктивних ресурсів у ній [23, с.1625].

Теорія суспільного капіталу Д. С. Массея розкриває аспекти включення людських ресурсів мігрантів у суспільне життя країни призначення. У теорії світових систем (І. Валлерстайн, С. Сассен) доведено, що глобалізація стимулює міграцію у зв'язку з новими потребами ринку праці.

Засновники теорії людського капіталу Г. Беккер та Т. Шульц акцентували увагу на тому, що у створенні суспільного багатства велике значення набуває людський ресурс, в якості якого виступає мігрант. На їх думку, існують відмінності у мотивації до міграції різних категорій людських ресурсів [19, с.132].

До якості людських ресурсів, які є носіями економіки знань, та до країн, які приймають активну участь у міжнародних економічних відносинах на конкурентних засадах створюються підвищені вимоги. Конкурентні переваги сьогодні формуються у сфері генерації знань, які, в свою чергу, відображаються в інноваціях.

Формування інтелектуального капіталу відбувається декількома шляхами: підвищення якості освіти та науки, внутрішня міграція працівників з комерційних структур у наукові, імміграція наукових кадрів [29, с.13].

Міграція інтелектуального капіталу має позитивні та негативні наслідки.

Позитивними наслідками інтелектуальної міграції людського капіталу є:

- розширення можливості реалізації людського потенціалу;
- інтеграція науковців до світового науково-технічного й освітнього товариства;
- збагачення суспільного життя;
- збільшення кількості наукових досягнень;
- поліпшення комунікації;
- збільшення ділових зв'язків;
- трансфер технологій через фахівців.

До **негативних наслідків інтелектуальної міграції** людського капіталу відносяться:

- втрата віддачі від грошових вкладень в створення та розвиток інтелектуального людського капіталу;
- падіння престижу науки в країні;
- еміграція фахівців високого класу;
- дефіцит висококваліфікованих науково-технічних кадрів;
- зменшення кількості наукових розробок, технологій;
- зниження якості людського капіталу;
- гальмування розвитку національних інтелектуальних ресурсів;
- уповільнення розвитку людського капіталу [17].

Для зменшення негативних наслідків від інтелектуальної міграції людського капіталу необхідно підтримувати політику орієнтовану на збереження та покращення якості людського капіталу. Міжнародні економічні відносини у сфері міжнародної міграції людських ресурсів орієнтуються на максимізацію вигід сторін щодо дієвого використання людських ресурсів.

Одним із основних факторів перерозподілу благ є міграція висококваліфікованих кадрів, які є ключовими ресурсами створення вартості. Саме тому заперечувати вплив міжнародної міграції на економічний розвиток неможливо заперечити. Проте вплив масштабної міграції на економічне зростання відрізняється

з точки зору країни-донора та країни-реципієнта, у зв'язку з цим варто також зазначити про позитивні та негативні аспекти міграційних процесів висококваліфікованих кадрів для них [42, с.65-66], (табл. 1.2):

Таблиця 1.2

Позитивні та негативні аспекти міграції висококваліфікованих фахівців

З позиції країни-донора		З позиції країни-реципієнта	
Позитивний вплив	Негативний вплив	Позитивний вплив	Негативний вплив
1. Зниження конкуренції на внутрішньому ринку, що сприяє скороченню безробіття.	1. Зниження темпів розвитку або рецесію наукоємних та високотехнологічних областей.	1. Залучення висококваліфікованих працівників з меншим рівнем витрат на оплату праці.	1. Збільшення кількості населення створює занадто великий тиск на природні ресурси.
2. Зростання внутрішнього попиту, яке спричинене реалізацією капіталу робітника-мігранта на батьківщині, шляхом споживання, будівництва або придбання житла, витрат на власне медичне лікування.	2. На макроекономічному рівні збільшується імпорт наукоємної та високотехнологічної продукції та знижується її експорт.	2. Підвищення загального рівня та конкуренції у галузі, сприяючи інтенсифікації процесів її розвитку та підвищуючи її конкурентоспроможність на міжнародному ринку.	2. Збільшення бюджетного навантаження за рахунок додаткових соціальних витрат (переважно у випадках міграції сімей);
3. Валютні надходження від емігрантів у країну.	3. Дефіцит кадрів серед фахівців високого рівня.	3. Відсутність потреби вкладати кошти у освіту приїжджих фахівців.	
4. За умови зменшення безробіття та густоти населення відбувається покращення якості життя населення.	4. Переміщення інвестиційних ресурсів у менш наукоємні галузі, а відповідно до виробництва продукції з нижчою доданою вартістю.		

Примітка. Складено автором за даними Росохата А.С. Окремі питання економічної безпеки: дослідження впливу змін у міграційних процесах на економічний та інноваційний розвиток країн / А.С. Росохата, Л.Ю. Сагер // Вісник Сумського державного університету. 2020. № 1. С.65-66.

Узагальнюючи зазначимо, що більше переваг отримує країна-реципієнт, які полягають у зростанні частки виробництва та експорту товарів з високою доданою вартістю, підвищенні рівня конкурентоспроможності економіки та зростанні ВВП та інших макроекономічних показників. У країні-донорі навпаки відбувається зростання експорту сировинних ресурсів, як наслідок, економіка країни функціонує як сировинна та формується типова економічна модель «країни третього світу». В результаті інтелектуальної міграції розрив у рівні економічного та соціального розвитку між країною-реципієнтом та країною-донором зростає [42, с.67].

Більшість економістів приходять до висновку, що втрати висококваліфікованих кадрів є згубними для країн, що розвиваються, які найчастіше виступають у ролі країн-донорів. Найбільш негативним наслідком є від'їзд невеликої групи вчених, досягнення яких впливають на НТП країни походження. При еміграції кваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу, вчених та спеціалістів країна-донор опиняється у великому програші, тому що втрачаються витрати, вкладені в підготовку кадрів, і відбувається відтік висококваліфікованої робочої сили, інтелектуальної еліти.

Основні причини міжнародної інтелектуальної полягають в тому, що спостерігається зростання ролі накопиченого інтелектуального капіталу в національному та міжнародному економічному розвитку. Але з огляду на існуючі суттєві відмінності в економічному потенціалі країн, відбувається міграція інтелектуального капіталу в регіони з можливістю найбільш ефективного його використання і, найбільш високою оплатою висококваліфікованих кадрів.

Таким чином, висока мобільність кваліфікованих людських ресурсів вимагає розробки соціального забезпечення інноваційного розвитку, удосконалення міграційного законодавства, залучення досвіду розвинених країн, які ефективно використовують інтелектуальний потенціал. Контрольована міграція забезпечує високий розвиток людського потенціалу країн та регіонів, його найкращому використанню; виступає каталізатором розвитку науки і техніки, що сприяє інноваційному розвитку економіки країн світу і допомагає урівноважити розвиток та стан країн світу.

1.3. Вплив міграції висококваліфікованих фахівців на інноваційний розвиток

Війна в Україні ще більше посилила міграційні процеси та їх масштабність. За даними, зібраними Агентством ООН у справах біженців, близько восьми мільйонів людей були переміщені з України до Європи [61]. Це приблизно 19% населення України. Близько 17,7 мільйона людей покинули Україну, тоді як 9,6 мільйона з тих пір повернулися на свою Батьківщину [62].

Варто зауважити, що країни ЄС є основними країнами-реципієнтами українських мігрантів не тільки з початку повномасштабної війни в Україні. Видача перших дозволів на працевлаштування доводить, що працівники з України вже достатньо довгий час є важливою складовою ринків праці у багатьох країнах ЄС. Так, в 2021 році було видано 769441 перших дозволів на працевлаштування українців в країнах ЄС, що на 618226 дозволів, або 409%, більше порівняно з 2013 роком. При цьому в 2021 році 86,59% в загальній структурі займають перші дозволи, видані Польщею. Чехія з частотою 4,1% посідає другу сходинку, на третьому місці – Угорщина (3,48%), [68], (див. Табл. 1.3).

При цьому частка перших дозволів інтелектуальним мігрантам з України (Блакитна картка ЄС, висококваліфіковані працівники та дослідники) в середньому для всіх 27 країн ЄС є мізерною (0,25%). Однак структурний аналіз в регіональному розрізі дозволяє стверджувати про пріоритетність працевлаштування саме високоосвічених українців в 2021 році. Так, 3/4 усіх перших дозволів на Кіпрі були видані на працевлаштування саме цієї категорії трудових мігрантів, 2/3 – в Нідерландах та Австрії відповідно, більше половини – в Люксембурзі [68].

Що стосується Кіпру, то ця країна активно здобуває статус головного стратегічного розташування штаб-квартири для міжнародних компаній. Майже 218000 компаній наразі зареєстровано на Кіпрі завдяки конкурентоспроможній, сучасній та прозорій юридичній, фінансовій та нормативній базі, що, відповідно, вимагає висококваліфікованої робочої сили [53, с.8].

Перші дозволи на працевлаштування мігрантів з України в країнах ЄС в 2021 році

Країна	Перші дозволи на працевлаштування		Блакитна картка ЄС	Висококваліфіковані працівники	Дослідники	Інтелектуальні мігранти	Частка перших дозволів, виданих інтелектуальним мігрантам, в загальній кількості перших дозволів на працевлаштування
	один.	%					
Європейський Союз – 27 країн	769 441	100	534	1129	227	1 890	0,25
Бельгія	108	0,01	1	3	5	9	8,33
Болгарія	211	0,03	31	0	0	31	14,69
Чехія	31 535	4,10	75	0	16	91	0,29
Данія	2861	0,37	0	116	2	118	4,12
Німеччина	637	0,08	0	0	22	22	3,45
Естонія	996	0,13	2	82	3	87	8,73
Ірландія	104	0,01	0	27	0	27	25,96
Греція	20	0,00	0	0	0	0	0,00
Іспанія	1 831	0,24	2	74	13	89	4,86
Франція	379	0,05	15	7	34	56	14,78
Хорватія	1 028	0,13	0	0	0	0	0,00
Італія	5 282	0,69	8	0	0	8	0,15
Кіпр	344	0,04	0	257	0	257	74,71
Латвія	1 484	0,19	14	18	4	36	2,43
Литва	5 112	0,66	58	0	0	58	1,13
Люксембург	31	0,00	15	0	1	16	51,61
Угорщина	26 832	3,49	0	0	0	0	0,00
Мальта	130	0,02	0	0	0	0	0,00
Нідерланди	426	0,06	5	266	18	289	67,84
Австрія	160	0,02	18	72	11	101	63,13
Польща	666 295	86,59	267	43	40	350	0,05
Португалія	605	0,08	0	19	0	19	3,14
Румунія	642	0,08	7	0	1	8	1,25
Словенія	128	0,02	4	0	2	6	4,69
Словаччина	15 782	2,05	1	:	6	7	0,04
Фінляндія	4 996	0,65	9	59	40	108	2,16
Швеція	1 482	0,19	2	86	9	97	6,55

Примітка. Складено автором за даними Eurostat.

Австрія широко впроваджує політику, систему фінансування та механізми підтримки, що сприяють мобільності науковців та дослідників, їх обміну та співпраці. Фінансовані урядом зусилля включають програми взаємного обміну

студентами та дослідниками в багатьох наукових сферах, що в свою чергу, стимулює міжконтинентальне співробітництво [53, с.8].

Інтелектуальна міграція в міжнародному середовищі описується із застосуванням таких найпоширеніших понять як «відтік мізків» та «приріст мізків», що стосуються наслідків міграції для приймаючої та відправної країн з точки зору передачі інтелектуального капіталу [53, с.10], (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Показники міжнародних індексів в сфері інтелектуальної міграції

Показник	Джерело	Характеристика
«Приріст мізків», оцінка	Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів	Середня відповідь на запитання: Наскільки ваша країна приваблює талановитих людей з-за кордону? [1 = зовсім не; 7 = значною мірою— країна приваблює найкращих і найяскравіших з усього світу].
«Збереження мізків», оцінка	Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів	Середня відповідь на запитання: Наскільки ваша країна утримує талановитих людей? [1 = зовсім ні – найкращі та найрозумніші виїжджають шукати можливості за кордоном; 7 = значною мірою – найкращі та найяскравіші люди шукають можливості перебувати в рідній країні].
Втеча людей і «відтік мізків», оцінка	Індекс крихкості держав	Економічні наслідки переміщення людей (з економічних чи політичних причин) і наслідки, які це може мати для розвитку країни. З одного боку, це може включати добровільну еміграцію середнього класу – особливо економічно продуктивних верств населення, таких як підприємці, або кваліфікованих робітників, таких як лікарі – через погіршення економічного становища в їхній рідній країні та надію на кращі можливості в майбутньому поза її межами. З іншого боку, це може включати вимушене переміщення професіоналів або інтелектуалів, які тікають зі своєї країни через фактичне переслідування або репресії.

Примітка. Складено автором за даними: Fragile States Index; Insead.

Відтік «мізків» передбачає від'їзд висококваліфікованих або добре навчених людей із країни через еміграцію. Приріст «мізків», у свою чергу, відноситься до явища, коли такі особи роблять внесок своїм інтелектуальним капіталом в приймаючу країну, або зрештою повертаються до своєї країни походження та

приносять із собою нові знання чи навички. Це явище також відоме під загальною назвою циркуляція «мізків». Для аналізу тенденцій щодо інтелектуальної міграції в Україні автором використано дані міжнародних індексів, які дозволяють кількісно оцінити інтелектуальну міграцію.

Країни, які можуть залучати, розвивати та утримувати таланти – кваліфікованих людей – можуть підвищити свою конкурентоспроможність у світовій економіці.

Французька бізнес-школа INSEAD відстежує конкурентоспроможність талантів у країнах з 2013 року і щойно опублікувала 10-е видання свого Глобального індексу конкурентоспроможності талантів (Global Talent Competitiveness Index 2023), [88]. Індекс 2023 року класифікує 134 країни з усіма групами доходів за показниками їхніх талантів, щоб допомогти країнам формувати політику та дії для покращення.

Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів за 2023 рік оцінює 134 країни за їх здатністю залучати, розвивати та утримувати кваліфікованих людей. Швейцарія, Сінгапур і США є трьома лідерами рейтингу конкурентоспроможності талантів у 2023 році.

Відповідно до Звіту Всесвітнього економічного форуму про майбутнє робочих місць за 2023 рік, компанії шукають кращі перспективи просування по службі та підвищення зарплат, щоб залучити більше талантів.

Швейцарія 10-й рік поспіль визнана найкращою країною світу для залучення та виховання талантів, за нею з відривом йдуть Сінгапур і Сполучені Штати Данія, Нідерланди, Фінляндія, Норвегія, Австралія, Швеція та Сполучене Королівство входять до десятки інших країн, які є найбільшими за конкурентоспроможністю талантів [88].

Європа домінує в індексі з 17 країнами, які входять до топ-25. Також до топ-25 увійшли Австралія, Канада, Нова Зеландія, Об'єднані Арабські Емірати, Південна Корея та Ізраїль. Примітно, що цього року Японія вперше не потрапила до топ-25 – її замінила Південна Корея [88].

Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів класифікує країни як «чемпіони», «пересувачі», «кульгаві» або «відстаючі». Чемпіони за таланти незмінно сильні в усіх або майже всіх вимірах конкурентоспроможності талантів. До них належать залучення, розвиток і утримання талантів, а також підвищення професійних і технічних навичок. Люди, які рухаються талантами, покращують свою конкурентоспроможність, тоді як лімпери та відстаючі мають нижчі результати в конкурентоспроможності талантів.

Високий рівень соціального захисту Швейцарії та якість її природного середовища є ключовими факторами конкурентоспроможності талантів, вважає індекс. Залучення до робочої сили більшої кількості працівників з вищою або коледжною освітою є можливою сферою вдосконалення для Швейцарії.

Сінгапур посідає високі позиції щодо формальної освіти та здатності відповідати попиту та пропозиції робочої сили. Відкритість міста-держави до закордонного бізнесу та талантів «особливо вражає», кажуть у INSEAD. Більше особистих прав і більше лікарів допомогли б Сінгапуру зберегти більше талантів.

Серед тих, хто покращує конкурентоспроможність талантів, Мексика займає перше місце в навчанні впродовж життя завдяки «хорошій якості її бізнес-магістерських програм і можливостям для розвитку співробітників», як показує індекс. Більша відкритість до іноземних талантів допомогла б Мексиці залучити більше талантів.

У найближчі 10 років якість життя та стабільність ставатимуть все більш важливими факторами залучення талантів, зазначає індекс. У своєму звіті про майбутнє робочих місць за 2023 рік Всесвітній економічний форум досліджує, як розвиватимуться робочі місця та навички протягом наступних п'яти років і як роботодавці розвиватимуть свої таланти [88].

Підприємства, опитані для звіту, кажуть, що вони впевнені у розвитку наявної робочої сили, але менш впевнені, як може виглядати наявність талантів у найближчі роки. У відповідь на це майже половина компаній вважають, що вдосконалення процесів просування та просування талантів допоможе їм збільшити доступність талантів для їхніх організацій.

Пропонувати вищу зарплату та пропонувати ефективну перекваліфікацію та підвищення кваліфікації – це інші стратегії залучення талантів, які планують використовувати більше третини компаній [88], (рис. 1.2.):

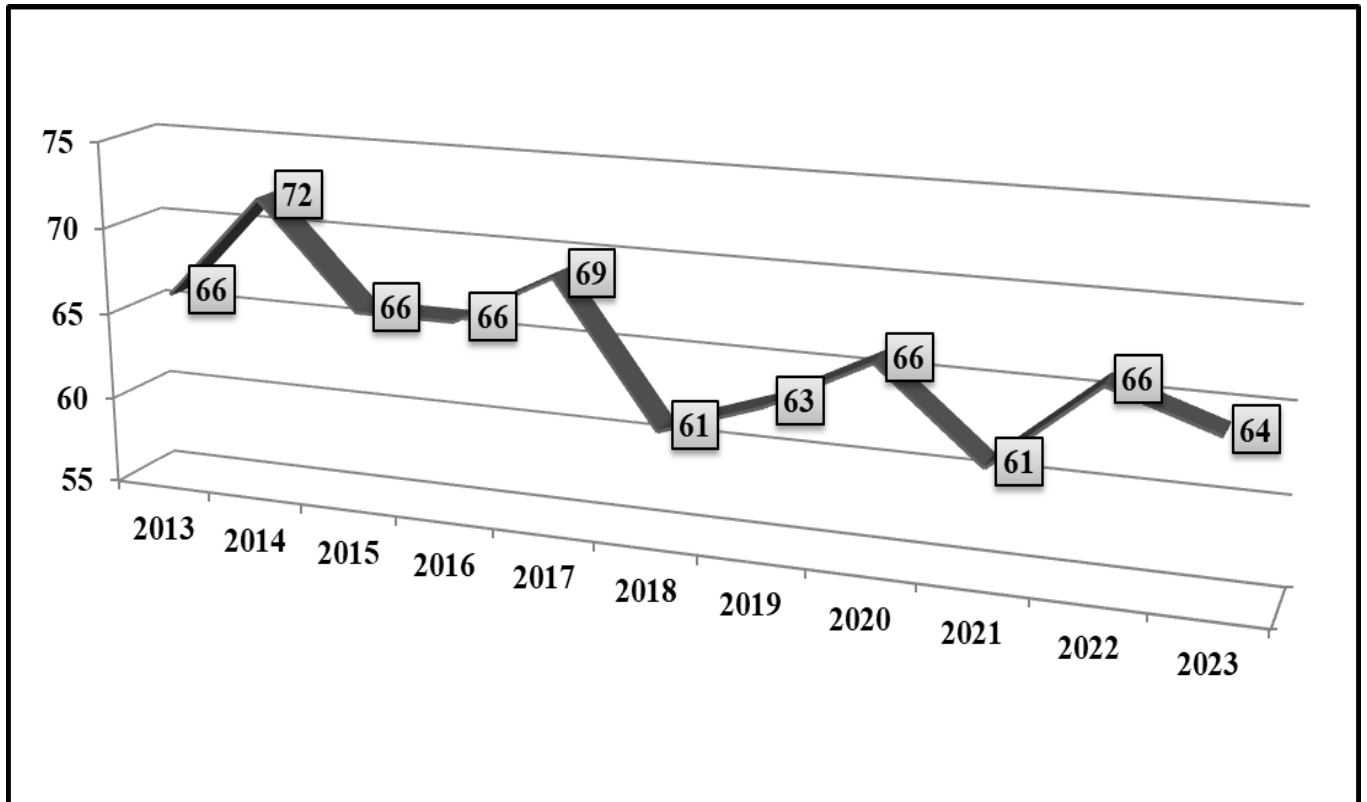

Рис. 1.2. Динаміка рейтингу України за Індексом глобальної конкурентоспроможності талантів в 2013-2023рр.

Примітка. Побудовано автором за даними Global Talent Competitiveness Index 2013-2023.

Очікується, що технології та кліматична криза будуть ключовими факторами створення нових робочих місць протягом наступних п'яти років через такі посади, як спеціалісти зі штучного інтелекту та машинного навчання, спеціалісти зі сталого розвитку та інженери з відновлюваних джерел енергії.

Аналізуючи дані обраних показників для України найперше варто зауважити зростання показника «приросту мізків» в Глобальному індексі конкурентоспроможності талантів починаючи з 2019 року [88], (рис. 1.3.):

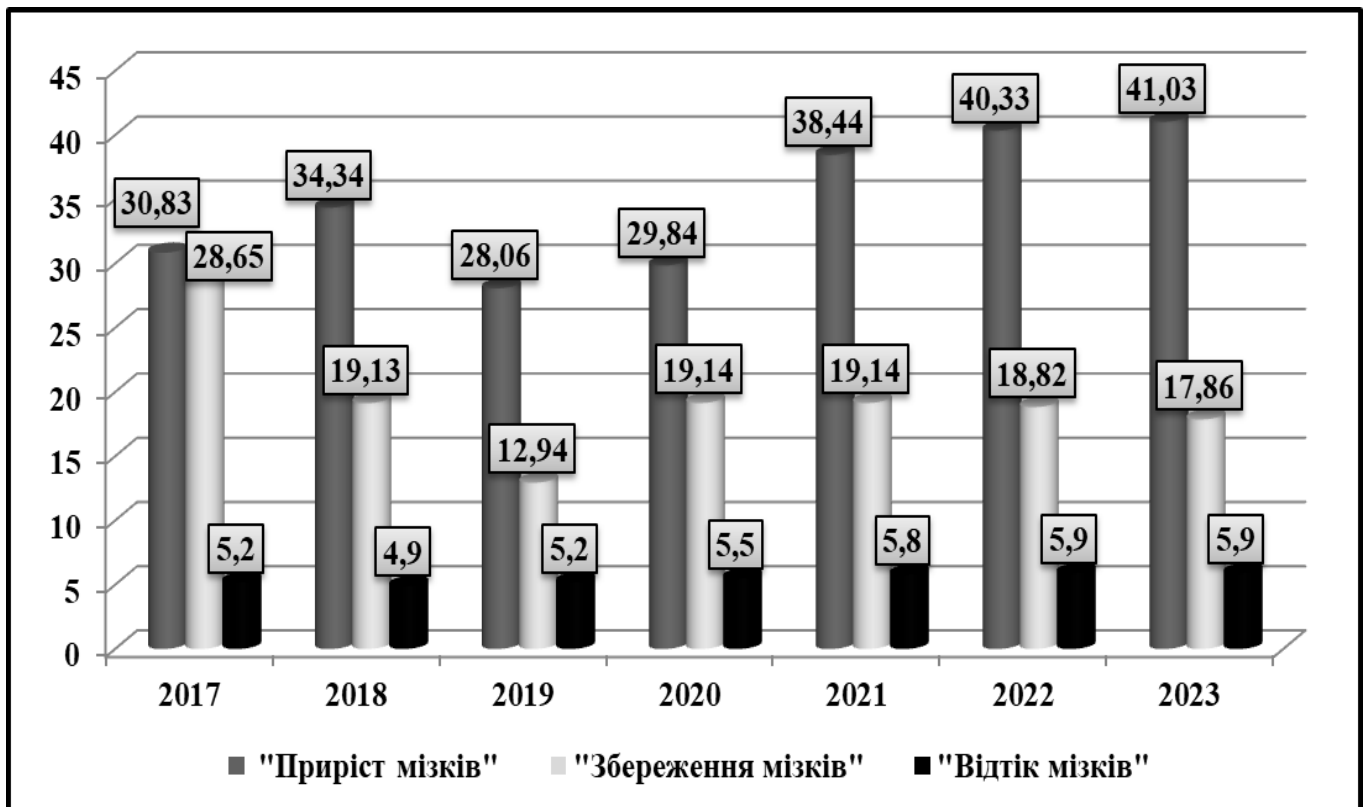

Рис. 1.3. Показники міжнародних індексів для України в сфері інтелектуальної міграції в 2017-2023рр.

Примітка. Побудовано автором за даними: Fragile States Index; Insead.

Однак в 2023 році Україна займала лише 80 місце в загальному рейтингу країн за значенням цього показника (41,03). Щодо «збереження мізків», то динаміка цього показника неоднорідна впродовж досліджуваного періоду з загальним трендом до зменшення. Загалом, в 2023 році порівняно з 2017 роком його значення зменшилось на 37,66%, що дозволяє стверджувати про переважання тенденції «витікання мізків» з України. Підтверджує дану тезу і тенденція «відтоку мізків» в Індексі крихкості держав, який з 2018 року демонструє стійку динаміку до зростання [88].

Таким чином, показники інтелектуальної міграції та їхній динамічний аналіз впродовж останніх років дозволяють позиціонувати Україну як країну-донора інтелектуальних мігрантів для інших країн. Драйвером такої ситуації, з-поміж інших, є тенденції соціально-економічного розвитку України останніх десятиріч, які засвідчують збереження недосконалих (порівняно з економікою розвинених держав світу) III і IV технологічних укладів, що за базовими характеристиками не

потребують інновацій та позбавлені вагомим стимулів для інвестицій у людський капітал, оскільки джерела зростання формуються переважно ланками з виробництва сировини і напівфабрикатів, які власне і визначають структуру експорту [53, с.10].

За таких умов Україна втрачає можливості для інноваційного розвитку, оскільки втрата талановитих та кваліфікованих працівників може призвести до зниження продуктивності, збільшення витрат на навчання та підготовку нових працівників, а також зменшення кількості інноваційних проектів, які можуть бути запуснені в країні.

Водночас, інтелектуальна імміграція має дуже позитивний вплив на інноваційний розвиток країни шляхом:

- залучення висококваліфікованих фахівців з інших країн, які привозять з собою знання та досвід, можуть допомогти розвивати нові ідеї, технології та бізнес-моделі; це може призвести також до збільшення кількості робочих місць для місцевих жителів;
- зміцнення культури інновацій, адже інтелектуальні іммігранти можуть стати катализаторами для створення нових проектів та бізнес-ідей;
- залучення інвестицій, адже інтелектуальні іммігранти можуть привезти з собою інвестиції та знання про відповідні ринки, що може допомогти залучати інвестиції в інноваційні проекти та стимулювати розвиток нових галузей;
- збільшення кількості патентів та наукових публікацій тощо [53, с.12].

Взаємозв'язок між показниками інтелектуальної міграції та інноваційним розвитком країни було досліджено з використанням кореляційного аналізу на основі розрахунку коефіцієнта парної кореляції Пірсона на прикладі України та 27 країн Європейського Союзу за 2022 рік (див. Табл. 1.3).

В якості показника для оцінювання рівня інноваційного розвитку країни було обрано Глобальний індекс інновацій, адже саме він відстежує найновіші світові інноваційні тенденції та оцінює ефективність інноваційної екосистеми 132 економік світу, підкреслюючи сильні та слабкі сторони інновацій та окремі прогалини в інноваційних показниках.

Глобальний інноваційний індекс 2023 (GII), 16-е видання цього року, публікується ВОІВ у партнерстві з Інститутом Портуланс, який підтримується його корпоративними та академічними партнерами. Консультативна рада GII надає важливі вказівки.

З моменту свого заснування в 2007 році GII сформував порядок денний вимірювання інновацій і став наріжним каменем розробки економічної політики, де все більше урядів систематично аналізують свої щорічні результати GII і розробляють політичні заходи для покращення своєї ефективності.

GII 2023 використовує 80 індикаторів для відстеження глобальних інноваційних тенденцій у понад 130 економіках, керуючи політиками та бізнес-лідерами щодо стимулювання людської винахідливості. Цього року результати звіту оприлюднені на тлі повільного економічного відновлення після пандемії COVID-19, високих процентних ставок і геополітичного конфлікту [92].

Згідно з Глобальним індексом інновацій (GII) ВОІВ, Швейцарія, Швеція, Сполучені Штати, Велика Британія та Сінгапур є найбільш інноваційними економіками світу в 2023 році, оскільки за останнє десятиліття група країн із середнім рівнем доходу стала найшвидшою у розвитку [92].

У 2022 році Україна погіршила свій рейтинг та посіла 57 позицію (у 2021 році посідала 49 позицію) в рейтингу Глобального Інноваційного Індексу (із 132 країн), а також посіла 34 місце серед 39 економік Європи. У 2023 році відбулося покращення. Україна посіла 55 позицію та посіла 34 позицію серед 39 економік Європи [92].

У 2023 році Україна має кращі показники інноваційної продукції, ніж інноваційних вкладень. Цього року Україна посідає 78 місце за інноваційними вкладеннями. Ця позиція нижча, ніж минулого року. За обсягами інновацій Україна посідає 42 місце. Ця позиція вища, ніж минулого року [92].

Місце України у світі за даними глобального інноваційного індексу та його окремими складниками протягом 2010-2023рр. відображено на рис. 1.4:

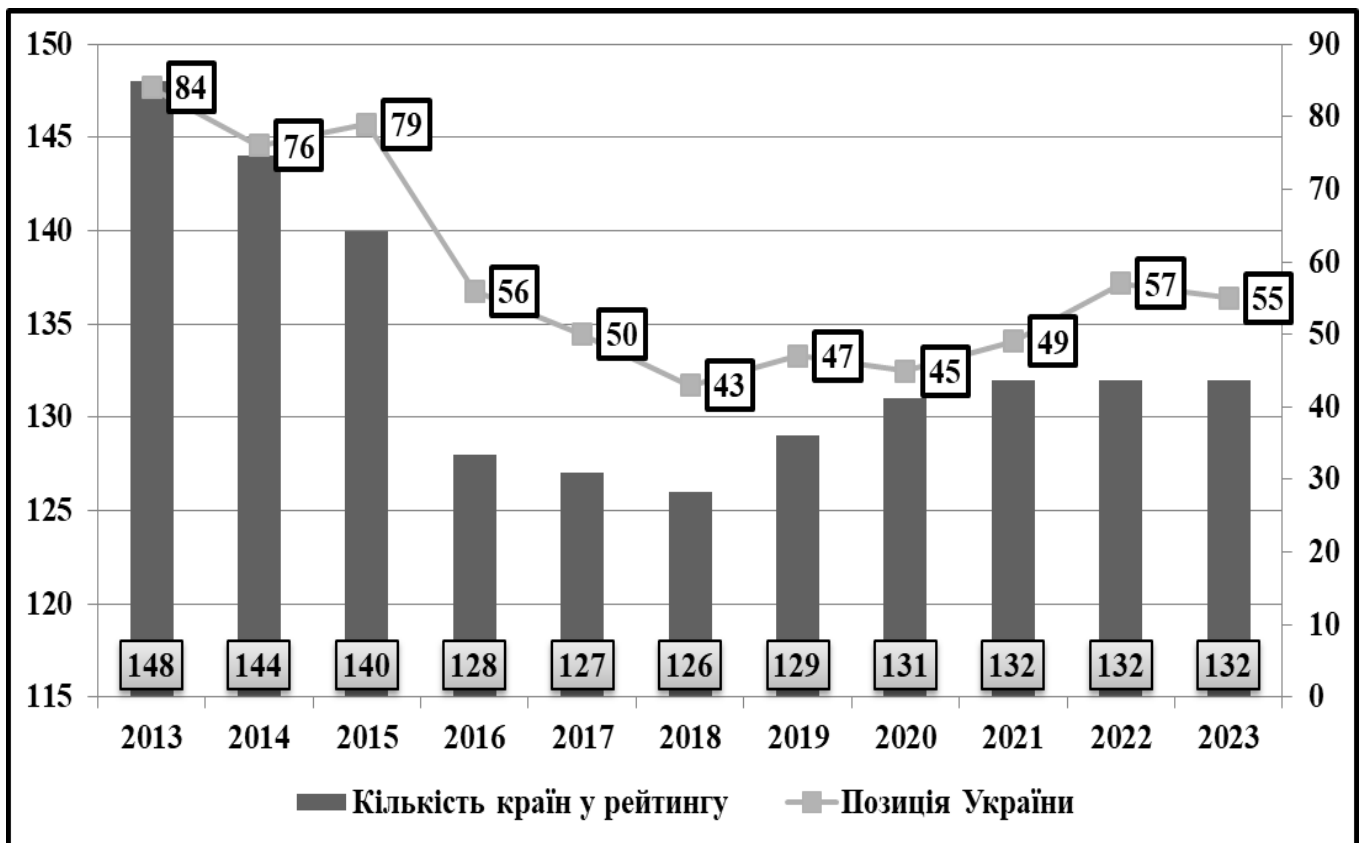

Рис. 1.4. Динаміка показника глобального інноваційного індексу України в період 2013-2023рр.

Примітка. Побудовано автором за даними The Global Innovation Index 2013-2023.

Структура рейтингу складається з 81-го показника в семи категоріях для розрахунку оцінки країни:

Деякі складові рейтингу:

- регуляторне середовище – 77 позиція (– 2 позиції);
- бізнес середовище – 88 позиція (+ 11 позицій);
- людський капітал та дослідження – 47 позиція (+ 2 позицій);
- освіта – 31 позиція (– 5 позиції);
- R&D – 68 позиція (– 9 позиція);
- інформаційно-комунікаційні технології – 59 позиція (+ 4 позицій);
- знання та результати наукових досліджень – 45 позиція (– 9 позицій),

[92, 93], (табл. 1.5):

Складові України згідно Глобального інноваційного рейтингу в 2022-2023рр.

Характеристика	Місце в рейтингу		Різниця
	2022	2023	
Розвиток бізнесу: витрати на дослідження та розробки бізнесу, чистий приплив прямих іноземних інвестицій	79	77	- 2
Розвиток ринку: розмір ВВП економіки, інтенсивність конкуренції на місцевому ринку	77	88	+ 11
Інфраструктура: дороги, лікарні, школи, енергоефективність;	45	47	+ 2
Людський капітал і дослідження: державне фінансування на одного учня, якість наукових і дослідницьких установ;	36	31	- 5
Інститути: політична стабільність і безпека, легкість відкриття бізнесу;	77	68	- 9
Творчі результати: найцінніші бренди, програми промислового дизайну, заявки на торгові марки;	55	59	+ 4
Результати знань і технологій: заявки на патенти, підвищення продуктивності праці, витрати на програмне забезпечення.	54	45	- 9
Загальний рейтинг	57	55	- 2

Примітка. Складено автором за даними Global Innovation Index 2022-2023.

Найвищі рейтингові оцінки Україна отримала у таких галузях: знання і технології, розвиток бізнесу і творчі досягнення. Найнижчі ж оцінки принесли стан інституційного поля, інфраструктура та розвиток ринку, стан інфраструктури. У звіті WIPO зазначається, що на це, зокрема, вплинуло повномасштабне вторгнення росії в Україну.

Україна посідає 55 місце серед 132 країн. Попри війну, ми піднялися на дві сходинки. Завдяки креативності, розвитку технологій і економіки знань, людському капіталу і науці, рівню розвитку бізнесу. Найнижчі рейтингові оцінки – за рівнем розвитку ринку, інституцій та інфраструктури [92].

Отже, для визначення наявного потенціалу й місця України за показником інноваційного розвитку використовують рейтинг Глобального інноваційного індексу. Global Innovation Index виходить з 2007 року і є визнаним інструментом

для вимірювання ефективності інноваційної екосистеми тієї чи іншої країни. Україна бере участь в Індексі з 2012 року.

Україна, незважаючи на війну, цього року піднялася в Global Innovation Index на дві сходинки і посідає 55-те місце. Також цього року наша країна вперше увійшла до ТОП-3 найінноваційніших економік у групі країн з доходами нижче середнього. Найвищі рейтингові оцінки отримав ступінь розвитку української освіти, інформаційно-комунікаційних технологій, інтелектуальний рівень людського капіталу. Найнижчі – стан інституційного поля, довіра до бізнесу, стан інфраструктури (що не дивно в умовах повномасштабної війни), [92].

Таким чином, результати дослідження підтверджують тісний зв'язок між інтелектуальною міграцією та інноваційним розвитком країни. Зокрема, безпосередній вплив на збільшення Глобального індексу інновацій такого показника, як «Приріст «мізків»», а також зворотній ефект «Втечі людей і відтоку «мізків»». Результати моделювання цих зв'язків демонструють, що для забезпечення інноваційного розвитку своїх країн уряди повинні заохочувати прибуття мігрантів з вищою освітою, а також стримувати від'їзди власних висококваліфікованих працівників за кордон з метою працевлаштування. Якщо країна залучає талановитих іноземців, то це може призвести до збільшення обсягів наукових досліджень та розробок, зростання конкурентоспроможності та іноземних інвестицій у країну. Відтак, отримані наукові результати можуть допомогти керівництву країн та міжнародних організацій приймати більш обґрунтовані управлінські рішення щодо регулювання міграції висококваліфікованих та високоосвічених працівників та створення сприятливих умов для їхньої інтеграції в приймаючому суспільстві.

Висновки до розділу 1

В умовах інноваційного розвитку світової економіки збільшується роль вивчення проблеми міграції висококваліфікованих фахівців, так званого «відтоку мізків». Основними причинами та чинниками, що впливають на прийняття рішення про міграцію висококваліфікованими фахівцями є: низький рівень оплати праці

вчених, недостатнє матеріально-технічне забезпечення дослідницького процесу, політичну і соціально-економічну кризи, відсутність внутрішнього попиту на результати високотехнологічних досліджень тощо.

До «притягуючих» чинників - високий рівень заробітної плати, можливість доступу до сучасного устаткування і засобів комунікації, можливість підвищення кваліфікації, професійної самореалізації тощо.

Основні причини міжнародної інтелектуальної міграції як складової загальних міграційних процесів полягають в тому, що спостерігається зростання ролі накопиченого інтелектуального капіталу в національному та міжнародному економічному розвитку. Але з огляду на існуючі суттєві відмінності в економічному потенціалі країн, відбувається міграція інтелектуального капіталу в регіони з можливістю найбільш ефективного його використання і найбільш високою оплатою висококваліфікованих кадрів.

Відповідно процеси інтелектуальної міграції, посилюючи економічний та науковий розвиток країн-реципієнтів, одночасно послаблюють економічну міць країни-донора, що впливає на її здатність просуватися шляхом розвитку економіки знань та зменшує ресурсний потенціал людського капіталу.

За останні роки розміри глобальної міграції кваліфікованих фахівців, зокрема науковців і винахідників, неймовірно зросли і сприймаються нині як серйозна загроза економічній безпеці і майбутньому багатьох держав. Особливу роль в інноваційному розвитку економіки відіграють винахідники, оскільки є носіями технологій і ноу-хау, генерують знання, що здійснюють інноваційні перетворення в техніці і промисловості. Від'їзд кваліфікованих працівників безпосередньо скорочує та виснажує людський капітал країни, внаслідок чого неминує зменшуються можливості її економічного розвитку.

Політика регулювання інтелектуальної міграції повинна чітко сполучатися із завданнями економічного і соціального розвитку країни, а для цього вона за необхідністю вибудовується як досить жорстка і селективна, така, що здатна формувати міграційні потоки, які за своїми якісними та кількісними характеристиками відповідають потребам національної економіки певної країни.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИХ ФАХІВЦІВ

2.1. Основні напрямки та структура міжнародної інтелектуальної міграції в світі

Разом із глобалізацією зросла інтенсивність пересування людей, а економічна діяльність дедалі більше взаємопов'язувалася. Оскільки сучасне суспільство все більше базується на знаннях, висококваліфіковані працівники відіграють вирішальну роль у формуванні економіки знань у сучасних умовах. Країни покладаються на висококваліфікованих працівників, оскільки вони стимулюють інновації та економічний розвиток і дозволяють націям успішно позиціонувати себе в конкурентній глобальній гонці [21, с.248].

Масштаби та дослідження міжнародної міграції досягли безпрецедентного рівня. Глобальний договір ООН про безпечну, впорядковану та законну міграцію визнає, що міграція була частиною людського досвіду протягом всієї історії та є джерелом процвітання, інновацій та сталого розвитку в глобалізованому світі [16, с.47].

У світлі старіння населення та браку кваліфікації залучення висококваліфікованих працівників стало важливим завданням для країн у всьому світі. Вони розширювали межі знань і стимулювали економічне зростання. У цьому процесі міжнародна мобільність кваліфікованих працівників стає критично важливою для підвищення конкурентоспроможності економіки шляхом забезпечення стійкості бізнесу. Водночас відокремлення цієї групи мігрантів від загального населення залишається дискусійним питанням.

Найбільш очевидним вихідним пунктом для визначення висококваліфікованого працівника є рівень його освіти або класифікація професії. Основне визначення, яке часто використовують економісти, щоб звузити дані для

аналізу, полягає в тому, що **висококваліфікований мігрант** – це людина з вищою (університетською) освітою, яка зазвичай означає офіційний ступінь коледжу або більше. Цей підхід, який зосереджується на освітньому рівні, часто використовується економістами, тому висококваліфікованих спеціалістів легше ідентифікувати серед більшої вибірки мігрантів. Ця змінна також широко використовується серед тих, хто вивчає вплив еміграції на країни походження, зокрема «витік мізків» [21, с. 249].

За різними оцінками, на початку XXI ст. у результаті інтелектуалізації праці в США сфера інформаційних галузей охоплює понад 80 % сукупного інтелектуального потенціалу зайнятого населення, в Японії – 88 %, а отримання більшої частки економічного ефекту у вигляді ВВП (в США – 73%, країнах ЄС – 63%, Японії – 56 %) пов'язується передусім з діяльністю сектора різноманітних інформаційних послуг [40, с. 338].

В. Бенінг пропонує класифікацію, яка найбільш відображає інноваційну сутність міграції. Відповідно до неї виділяють такі її види:

- а) міграція кваліфікованої та напівкваліфікованої робочої сили для тимчасової роботи за контрактом;
- б) міграція для постійної роботи за кордоном та з метою створення робочих місць;
- в) циркуляція професійних, технічних і управлінських працівників, бізнесменів та осіб у рамках ТНК;
- г) міграція з метою здобуття професійної освіти та практичної підготовки для просування технологій, устаткування [14, с. 316].

У процесі міжнародної інтелектуальної міграції відбувається концентрація вчених у центрах інтелектуального тяжіння, в яких зосереджена значна кількість науковців, тобто «наукова еліта» з усього світу. Приклади світових центрів інтелектуального тяжіння (у тому числі регіони, міста, аналітичні центри, дослідницькі центри, мозкові центри, дослідницькі осередки, осередки дослідження державної політики, фабрики думок, технопарки) та їх характеристики наведено у таблиці 2.1. [14, с. 318].

Центри інтелектуального тяжіння мігрантів

№	Назва	Країна розташування	Загальна характеристика
1	Силіконова долина (Кремнієва долина)	США	Сукупність високотехнологічних компаній з великою щільністю у сфері комп'ютерних технологій, які пов'язані з розробкою і виробництвом комп'ютерів та їх складових, особливо мікропроцесорів, а також програмного забезпечення, пристроїв мобільного зв'язку, біотехнології тощо.
2	Кремнієвий ліс	США	Скупчення високотехнологічних компаній, які спеціалізуються на пристроях виводу інформації — моніторах і принтерах з відповідними програмними продуктами
3	«Фабрики думки»	США	Завданням класичної «фабрики думки» є висування в контексті забезпечення національної безпеки новаторських ідей, розробка перспективних проектів, надання експертних консультацій державно-політичним структурам і потужним ТНК
4	Європейська організація ядерних досліджень (ЦЕРН)	Швейцарія та Франція	Проводить дослідження в галузі фізики високих енергій
5	Національна прискорювальна лабораторія ім.Енріко Фермі (Фермілаб)	США	Спеціалізується на дослідженнях в галузі фізики високих енергій, астрофізиці та прискорювальних технологіях.
6	Об'єднаний інститут ядерних досліджень (ОІЯД)	Росія	Основні напрями досліджень: ядерна фізика, фізика елементарних частинок і конденсованого стану речовини
7	Національне управління з повітроплавання і дослідження космічного простору (НАСА)	США	Відповідає за громадянську космічну програму країни, а також за дослідження повітряно-космічного простору
8	Медичний центр «Хадаса»	Ізраїль	Включає всі медичні і хірургічні спеціальності і є високоспеціалізованим медичним центром, відомим освоєнням нових медичних технологій
9	Медичний центр «Шемер»	Ізраїль	Фахівці ведуть велику науково-дослідну роботу, публікуються в найавторитетніших медичних журналах світу

Примітка. Складено автором за даними Власова Т. Р. Міжнародна інтелектуальна міграція: від «відпливу умів» до їх циркуляції. Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика. 2020. Вип. I-II (77-78). С. 318.

Головним центром інтелектуального тяжіння є США. Саме вони являють собою унікальний світовий приклад та науково-інтелектуальну країну світу. На сьогодні в світі ефективно функціонує понад 1200 дослідницьких університетів. Їх діяльність постійно досліджується та узагальнюється національними урядами, міжнародними організаціями та багатьма експертами у сфері вищої освіти. Найбільшого поширення дослідницькі університети набули в США, де їх загальна кількість становить майже 260 університетських закладів (у той же час у Німеччині – 70, у Великій Британії – 73). Науковими центрами світового масштабу також є і передові університети, більшість з яких знаходяться в США та Великій Британії, а саме: Каліфорнійський інститут технологій, Гарвардський університет, Оксфордський університет, Стенфордський університет, Кембриджський університет, Масачусетський інститут технологій (MIT), [14, с. 319].

Таким чином, наука тепер більш тісно пов'язана з економічним зростанням країни та світу, ніж будь-коли раніше. Великі університети та наукові центри були, скоріше, відображенням багатства міст і націй, ніж безпосереднім виробником такого багатства. Сьогодні, провідні дослідницькі університети функціонують як справжні центри економіки знань. Однак такий стан речей може призвести в майбутньому до того, що створення інновацій та джерел економічного зростання буде сконцентроване в певних наукових центрах, збільшуючи розрив між науковими лідерами світу та аутсайдерами. Відповідно, необхідно зазначити, що інтелектуальна міжнародна міграція має свої наслідки, як позитивні, так і негативні, для світу в цілому, країн-експортерів, країн-імпортерів та пересічних суб'єктів-учасників міжнародного руху (див. Табл. 2.2).

Розглянемо наслідки інтелектуальної міграції залежно від їх суб'єктної групи. Для світу в цілому позитивним є те, що з'являється можливість «мінімізації кордонів» для інтелектуальної міграції через просторові можливості та уніфіковані властивості: новий інноваційний потенціал для наукових досліджень, розвиток системи знань, що створює новітні глобальні технології, нові продукти світового значення; розширення міжнародної кооперації праці тощо [21, с.247].

Наслідки міжнародної інтелектуальної міграції

Суб'єкт міжнародного руху	Наслідки	
	Позитивні	Негативні
Світ	«Мінімізація кордонів» для можливостей інтелектуальної міграції: новий інноваційний потенціал для наукових досліджень, розвитку системи знань; розширення міжнародної кооперації праці; урізноманітнення форм спеціалізації, глобалізація міждержавних зв'язків; поява «глобальних діаспор».	Відсутність механізму світового контролю за дисбалансом видів та форм міжнародного руху людських ресурсів; дискримінація трудових мігрантів за гендерною, расовою, мовною ознаками; створення неконтрольованих центрів тяжіння робочої сили; дисбаланс на міжнародному ринку праці.
Країна-експортер людських ресурсів	Отримання інноваційних можливостей та інтелектуальних інвестицій; обмін досвідом; підвищення рівня інтелектуалізації національної економіки; створення нових форм кооперації праці; реекспорт капіталу трудових мігрантів; зменшення рівня безробіття.	Зростання масовості міграції, тимчасова або повна втрата висококваліфікованих працівників, «відтік мізків», що створює також підґрунтя для зниження рівня інтелектуалізації економіки; скорочення інтелектуального потенціалу країни; несприятливі демографічні обставини.
Країна-імпортер людських ресурсів	Зростання капіталадоходжень до економіки країни за рахунок витрат інтелектуальних мігрантів; гармонізація ринку праці за рахунок нових людських ресурсів; раціоналізація перерозподілу робочої сили; підвищення інтелектуального рівня країни; ефект від економії на підготовці фахівців.	Посилення конкуренції на ринку робочої сили, зниження реальної заробітної плати громадян країни при одночасному скороченні купівельної спроможності; диспропорції у попиті та пропозиції на ринку праці; проблеми адаптації працівників до місцевих умов праці та життя; негативні явища у соціальній сфері країни.
Людина, яка здійснює міжнародний рух	Інтелектуалізація людського потенціалу та ресурсу, отримання можливостей для подальшого власного розвитку; покращання психоемоційного та фізичного стану людини, отримання економічної вигоди та інноваційних можливостей; освоєння новітніх можливостей та засобів організації праці; підвищення продуктивності праці.	Бажання отримати більший заробіток, але внаслідок високої інтенсивності праці виникає втома, з'являються хвороби, відчувається негативний вплив клімату на організм людини, ностальгія за батьківщиною, часткова втрата комунікації з рідними, негативний вплив від зміни ритму життя та звичного розпорядку дня; наявність мовного бар'єру.

Примітка. Складено автором за даними Колесник І., Черкасов А. Інтелектуальна міграція як виклик інноваційного розвитку національної економіки: Колективна монографія, за редакцією В. Гончара та І. Коростової, 2023. С. 247.

Негативними наслідками цієї групи є те, що в умовах суб'єктивного світового рівня інтелектуальної міграції неможливо здійснювати контроль за дисбалансом розвитку видів та форм міжнародного руху людських ресурсів. Також негативним наслідком є постійна дискримінація трудових мігрантів за гендерною, расовою, мовною ознаками; створення неконтрольованих центрів тяжіння робочої сили; дисбаланс на міжнародному ринку праці [21, с. 248].

Для країни-експортера людських ресурсів позитивним наслідком є отримання інноваційних можливостей та інтелектуальних інвестицій (особливо для емігрантів); обмін досвідом; підвищення рівня інтелектуалізації національної економіки; створення нових форм кооперації праці; реекспорт капіталу трудових мігрантів; зменшення рівня безробіття. Негативними наслідками для цієї суб'єктної групи є зростання масовості міграції в країні, тимчасова або повна втрата висококваліфікованих та ініціативних працівників, так званий «відтік мізків», що створює також підґрунтя для зниження рівня інтелектуалізації національної економіки; скорочення інтелектуального потенціалу країни; несприятливі демографічні обставини; зміна значення кластерної позиції країни щодо інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів.

Для країни-імпортера людських ресурсів позитивним наслідком є зростання капіталонадходжень до економіки країни за рахунок фінансових витрат учасників інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів; часткове збалансування та гармонізація на ринку праці за рахунок нових людських ресурсів; раціоналізація перерозподілу робочої сили; підвищення рівня інтелектуалізації країни; ефект від економії на підготовці певних спеціалістів та фахівців [21, с.249].

Але за таких позитивних явищ негативними наслідками стають посилення конкуренції на ринку робочої сили, зниження реальної заробітної плати громадян країни при одночасному скороченні купівельної спроможності; диспропорції у попиті та пропозиції на ринку праці; проблеми адаптації працівників до місцевих умов праці та життя; зростання цільового бюджетного навантаження в економіці приймаючої країни; негативні явища у соціальній сфері країни.

Особливим і, мабуть, найважливішим суб'єктом інтелектуальної міграції є саме **людина**, для якої позитивними наслідками є сам процес інтелектуалізації людського потенціалу та ресурсу, отримання можливостей для подальшого власного розвитку; покращання психоемоційного та фізичного стану людини, отримання економічної вигоди та інноваційних можливостей; освоєння новітніх можливостей та засобів організації праці; підвищення продуктивності праці.

Але інтелектуальна міграція завдає і негативних наслідків для людини: через бажання отримати більший заробіток, однак внаслідок високої інтенсивності праці виникає втома, з'являються хвороби, відчувається негативний вплив клімату на організм людини, ностальгія за батьківщиною (домівкою), часткова втрата комунікації з рідними, близькими та колегами, негативний вплив від зміни ритму життя та звичного розпорядку дня, наявність мовного бар'єру. Цей перелік не є вичерпним, і він може розширюватися залежно від країни перебування людини, рівня економічного розвитку держави та інших впливових зовнішніх факторів, які розгалужують види наслідків залежно від їх категоріального значення щодо впливу на суб'єкт інтелектуальної міграції.

Розглядаючи в сукупності усі наведені наслідки, можна стверджувати, що інтелектуальна міграція є позитивним фактором формування нового глобального середовища, що, у свою чергу, сприяє розширенню режиму відтворення населення світу, забезпечує поліпшення кількісних і якісних параметрів його структури, сприяє позитивній динаміці процесів народжуваності, сімейного складу, внутрішньої й зовнішньої міграції в нових інтелектуальних умовах світу [21, с.250].

Отже, в основі процесу інтелектуалізації лежать знання, творчий потенціал та нестандартний підхід працівників. На відміну від інших ресурсів вони невичерпні. Спостерігається розширення компетентностей працівника, перехід від вузької спеціалізації до «універсального» працівника, який здатний розуміти сутність проблеми, креативно мислити та опрацьовувати інформацію, змінювати технологічний процес, а також зазнають змін форми організації виробництва і праці.

У таблиці 2.3 представлено країни, в яких за статистикою найбільший коефіцієнт еміграції висококваліфікованих працівників (частка населення з вищою

освітою, що емігрує за кордон, у загальній кількості зазначеної категорії населення), [19, с.67]. З цієї таблиці можна побачити, що найбільш суттєвих втрат унаслідок міграції висококваліфікованих працівників зазнають невеликі острівні країни Карибського басейну та країни Африки. Для острівних країн коефіцієнт еміграції висококваліфікованих працівників у деяких випадках перевищує 50%. Африканські країни внаслідок міжнародної міграції втрачають понад 20% висококваліфікованого сегмента національного кадрового потенціалу.

Якщо в разі загальної міжнародної трудової міграції основними експортерами робочої сили є країни, що розвиваються, то щодо висококваліфікованої робочої сили ситуація трохи інша. В цьому сегменті розвинені країни опиняються в ролі не лише реципієнта висококваліфікованих трудових мігрантів, а й донора.

Таблиця 2.3

Країни з найбільшими втратами висококваліфікованої робочої сили внаслідок міжнародної міграції в XXI ст.

№	Країни з населенням 0,25–4 млн жителів	Коефіцієнт еміграції висококваліфікованої робочої сили, %	Країни з населенням понад 4 млн жителів	Коефіцієнт еміграції висококваліфікованої робочої сили, %
1	Гіяна	81,9	Гаїті	73,7
2	Ямайка	74,6	Сьєрра-Леоне	48,4
3	Тринідад і Тобаго	67,5	Мозамбик	43,7
4	Гамбія	60,4	Гана	42,3
5	Каре Верде	55,5	Кенія	33,4
6	Барбадос	47,5	Уганда	30,7
7	Маврикій	45,1	Сомалі	29,9
8	Фіджі	44,5	Ангола	26,4
9	Мальта	44,1	Шрі-Ланка	24,1
10	Багами	42,3	Руанда	23,9

Примітка. Складено автором за даними Іващук І. О., Стахова Н. В., Живко М. А. Міжнародні міграційні процеси: навчальний посібник / І. О. Іващук, Н. В. Стахова, М. А. Живко. – Тернопіль: ЗУНУ. 2022. С. 67.

Частка висококваліфікованої робочої сили, яка емігрувала за кордон, у більшості розвинених країн не перевищує 10 %, низькою вона є в Японії, США, Іспанії та Австралії. Понад 10 % висококваліфікованих працівників, які народились у Швейцарії, Португалії, Австрії або Великій Британії, живуть і працюють у інших країнах ОЕСР. Частка висококваліфікованих емігрантів у загальному обсязі відповідного сегмента становить понад 20 %: для Люксембургу – 22,2 %, Ірландії – 24,2 %, Нової Зеландії – 24,2 % [19, с.68].

Зниження продуктивності економіки через втрату висококваліфікованих працівників і випускників вищих закладів освіти є найбільш обговорюваним негативним впливом міграції висококваліфікованих працівників для країн-донорів. Однак оцінити ці втрати неможливо через відсутність відповідної статистики.

Існує й інший ефект втрати робочої сили високої кваліфікації – витрати держави на підготовку фахівців. Хоча фінансування державою освіти вважається є надаваною громадянам країни, але воно також вважається інструментом економічного розвитку навіть у високорозвинених країнах, наприклад, у США.

У таблиці 2.4 показано прямі втрати державних інвестицій в освіту через міжнародну міграцію висококваліфікованої робочої сили [84].

Таблиця 2.4

Прямі втрати державних інвестицій в освіту для країн із високою часткою міграції висококваліфікованої робочої сили

Країна	Відсоток випускників ВНЗ, які мігрують за кордон	Втрата державних інвестицій в освіту, % ВВП	Втрата державних інвестицій в освіту, % до загального фінансування освіти
Гайна	81,9	0,5	13,7
Ямайка	74,6	0,74	12,1
Гамбія	60,4	0,78	24,5
Капе Верде	55,5	0,91	16,3
Барбадос	47,5	0,92	12,2
Маврикій	45,1	0,64	17,5
Мальта	44,1	1,5	27,6
Гана	42,3	0,54	9,7

Примітка. Складено автором за даними Global investment trend monitor 2023.

Втрати державних інвестицій в освіту внаслідок впливу висококваліфікованої сили невеликі порівняно з ВВП, але становлять помітну частку всіх державних витрат на освіту. У цьому сенсі міграція висококваліфікованої робочої сили зумовлює певні негативні ефекти для економіки країн – донорів робочої сили. Однак при цьому потрібно, щоб громадяни з вищою освітою мали змогу працевлаштуватися на батьківщині. Якщо ж вони поповнюють число безробітних, тоді їхня міграція в інші країни не може розглядатися як негативний ефект з економічної точки зору, принаймні в поточному періоді. Адже якщо вільні місця в економіці для таких працівників відсутні, то існує невідповідність між політикою держави щодо економічного розвитку та розвитку освіти, і якщо такі громадяни залишаються в країні, то вони не лише не робитимуть внесок у економічний розвиток, а навпаки, держава буде вимушена витратити додаткові кошти на їхнє утримання (надання соціальних виплат), [17, с.488].

Проте, існує зворотний позитивний ефект для країни донора робочої сили, пов'язаний з тим, що у випадку міграції наукових кадрів вони продовжують підтримувати тісні зв'язки і співпрацювати з колегами на батьківщині. Еміграція науковців до інших країн (наприклад США) створює ефект зворотного потоку знань до країни-реципієнта. І хоча цей ефект не є власне економічним, однак його вплив на інтелектуальний потенціал національної соціально-економічної системи є позитивним. Тому позитивним він є і для економіки. Якщо б не було міграції науковців з країни-донора до країни реципієнта, то в деяких випадках не було б створено нових знань. Відтак не було б і потоків частини з них в економіку країни-донора [88].

Не можна заперечувати, що еміграція широких верств населення або експорт робочої сили формують значні ризики для результативності соціально-економічних і суспільно-політичних трансформацій. Першочергово звернемо увагу на наступне.

Якщо раніше під характеристики «відтік мізків» підпадали вчені та кваліфіковані професіонали, які (з різних причин) хотіли жити і працювати поза межами власної батьківщини, то останніми роками до таких процесів відносять не лише переміщення вчених і представників (творчої) інтелігенції загалом, а й

студентів, які мають намір здобути західну освіту і надалі працювати в інститутах розвинутих країн.

Оцінка рівня відтоку інтелектуалів у міжнародних порівняннях інтерпретується за допомогою **Індексу відтоку мізків (Human flight and brain drain index)**. Звичайно, значення відповідного індексу для висхідних країн у більшості випадків є значним (потоки спрямовані від висхідних до розвинутих країн), а індекс розвинутих - є значно меншим, і у цьому випадку частіше йдеться не про відтік (оскільки зустрічні потоки певною мірою можуть врівноважувати один одного), а про обмін знаннями та досвідом.

Україна за цим ранжуванням розташована по суті у другій (незадовільній) половині списку країн (таблиця «Індекс відтоку мізків») і знаходиться у «компанії» Анголи, Болівії, Пакистану, Перу. Всього у рейтингу 177 країн (табл. 2.5):

Таблиця 2.5

Індекс «відтоку мізків» в країнах світу в 2022 році

Країна	Місце	Оцінка
Австралія	177	0,4
Швеція	176	0,6
Канада	174	0,8
Данія	172	1,0
Сінгапур	167	1,6
Австрія	164	1,7
США	163	1,8
Велика Британія	157	2,4
Південна Корея	143	3,4
Китай	137	3,5
Польща	115	4,6
Україна	81	5,9
Перу	80	5,9
Пакистан	79	5,9
Болівія	78	5,9
Ангола	77	5,9

Примітка. Складено автором за даними Human flight and brain drain index 2023.

Шкала оцінки: 0-10, нижче значення - менший рівень відтоку.

Варто зазначити, що говорячи про чинники, складові і наслідки міграції, частіше увага зосереджується на країнах, куди направляються люди, які покидають свою батьківщину, а з тим і на генерованих складнощах і вигодах для країни, що приймає. Тут ми вкажемо лише на те, що:

- іммігранти сприяють заповненню важливих ніш як у швидко зростаючих, так і сповільнювальних секторах економіки;
- молоді іммігранти, які складають найбільш численну і мобільну групу, зазвичай є краще освіченими, ніж представники старшого покоління, а тому їм легше адаптуються до ринків праці країни, що приймає;
- найчастіше іммігранти на початкових етапах перебування у «новій» країні готові до самого широкого спектра діяльності як можливості «зачепитись» у новій країні.

Звичайно, відкритість країни до іммігрантів початково вимагає значних ресурсів. Тому фундаментальне питання про те, як максимізувати вигоди чи мінімізувати втрати міграції, як для країн, що приймають, так і для самих мігрантів, потребує складних законодавчих і нормативних узгоджень не лише в рамках окремих країн, а й у контексті співпраці з партнерськими країнами.

Отже, відтік кваліфікованої робочої сили впливає на країни походження мігрантів таким чином:

- послаблюється людський капітал країни походження і, таким чином, створюється дефіцит висококваліфікованої робочої сили;
- водночас знижується продуктивність праці, а також наповнення бюджетів різних рівнів;
- зростають потреби соціального захисту при зменшенні ресурсних надходжень.

Слід також вказати, що відтік робочої сили впливає на інституційну і макроекономічну спроможність країни загалом через:

- погіршення якості роботи державних установ у країні-експортері (частина кваліфікованих державних службовців також може виїхати або перейти у приватний сектор у якості заміни тим, хто емігрував);

- послаблення стимулів і привабливості ділового та інвестиційного клімату, оскільки для міжнародного бізнесу вагому роль відіграють чисельний і якісний склад потенційних працівників у країнах-експортерах трудових ресурсів;
- розбалансування податкової системи.

Перерозподіл податкових надходжень від податків на прибуток (через незатребуваність висококваліфікованої робочої сили, доданої вартості у випуску продукції) на користь податків на споживання. Однак в умовах низької купівельної спроможності населення, підтримання «середнього» життєвого рівня потребує припливу частини коштів «заробітчани» або тих, хто оселився і працює за кордоном; вимушений перерозподіл фінансування сфер, пов'язаних із людським капіталом.

Так погіршення демографічної структури внаслідок еміграції («втрата» молоді і зростання частки людей старшого віку) означає необхідність збільшення витрат на програми соціальної допомоги, насамперед пенсії, з одночасним зниженням видатків на освіту. Однак навіть у таких випадках не слід ігнорувати наслідки позитивної спрямованості - нестача кваліфікованої робочої сили в умовах потреб і заходів стимулювання або прискорення економічного зростання є чинником (помітного) зростання рівня заробітної плати в окремих галузях або професіях. Хоча це привносить інфляційні ризики, проте позитивна прискорена динаміка поглинає такі ризики, а відтак - відбувається реальне підвищення добробуту в країні навіть за втрати робочої сили.

Таким чином, у сучасних умовах інтелектуальна міграція має суттєвий негативний вплив на економічне, соціальне та інноваційне процвітання країни. Проблематика не тільки не втрачає, а й посилює свою актуальність серед інших напрямів наукових досліджень. Сприяють цьому глобальні виклики та потрясіння, як-от війна в Україні, результатом чого є суттєве зростання міграційних потоків. Виявлені взаємозв'язки еміграції висококваліфікованих працівників та сформована на їхній основі економіко-математична модель є корисними для формування оптимальних способів утримання таких фахівців від виїзду за кордон задля працевлаштування.

2.2. Дослідження масштабів та основних центрів тяжіння українських мігрантів в умовах війни

За експертною оцінкою авторитетних міжнародних організацій (Всесвітній банк, Міжнародний валютний фонд та ін.) від “відтоку мізків” найбільше страждають країни зі слабкою економікою. За різними статистичними даними, за кордоном сьогодні працює кожен сьомий українець, тобто більше 7 мільйонів громадян працездатного віку. За підрахунками соціологів, в середньому близько 50 людей на добу назавжди покидає Україну. А в останні роки вік українських емігрантів зменшився, саме молодь активно полишає території України [66; 69].

Серед наслідків наукової трудової міграції для України не можна не відзначити, що найбільш негативним явищем у цьому контексті є втрата **висококваліфікованої робочої сили**, передусім наукових працівників вищої кваліфікації. Досвід різних країн свідчить, що проблеми, пов’язані з відтоком наукових працівників вищої кваліфікації за межі України, можна успішно розв’язувати. Проте важливо, що завдяки визнаному в світі значному науково-технічному й інтелектуальному потенціалу в Україні можна було б успішно і в короткі терміни розв’язувати соціально-економічні проблеми, що, у свою чергу, сприяло б належному рівню забезпечення економічних, соціальних і культурних прав громадян України.

Українська криза біженців є найбільшою кризою біженців у Європі з часів Другої світової війни. З початку агресії росії в лютому 2022 року майже третина населення була переміщена всередині країни або за кордон [70].

За даними фінального аналітичного звіту у рамках проєкту «Біженці з України: наміри повернутися, вплив на українську економіку та рекомендації щодо державної політики» проведені дві хвилі опитування дослідницькою агенцією Info Sapiens на замовлення Центру економічної стратегії. Перша хвиля цього опитування була проведена у листопаді–грудні 2022 року, а друга – у квітні–травні 2023 року. Опитування проводилось у дві хвилі, щоб зрозуміти, як змінилось становище українських біженців за цей час, а також як змінились їхні наміри щодо повернення

в Україну. Було опитано 1003 українці, які на той момент перебували за кордоном (окрім росії та Білорусі), [71].

За даними УВКБ (Управління Верховного комісара у справах біженців) ООН на 26 червня 2023 року, було зареєстровано **6,3 млн біженців з України**. Зіставляючи дані із різних джерел, що за кордоном (крім росії та білорусі) перебувають близько **4,3–5,4 млн українців**. Найскладніше оцінити кількість українців, що перебувають на території росії, однак найбільш актуальними є оцінки у **1,3 млн**. Складно оцінити і кількість українців, що були змушені виїжджати до Європи через територію росії.

За нижню межу тут беремо оцінки із ЗМІ країн, що мають спільний кордон із росією щодо кількості українців, які в'їхали до них через територію росії.

Верхньою межею тут є різниця між офіційними російськими даними щодо кількості українців, які перетнули кордон з росією після початку повномасштабного вторгнення, та оцінкою щодо кількості українців, які зараз перебувають у росії.

Таким чином, загалом за межами України станом на кінець червня 2023 перебуває **5,6–6,7 млн українців**, що через війну (станом на кінець 2022 року, ця кількість складала **5,3–6,2 млн осіб**). Це стало наслідком ударів по енергосистемі України взимку 2022-2023 років, посилення ракетних атак у травні на міста України, а також підриву Каховської ГЕС на початку червня 2023 року [71], (табл. 2.6):

Таблиця 2.6

Кількість українських біженців за кордоном залежно від сценарію

	Нижня межа	Верхня межа
Загальна к-сть українських біженців за кордоном	5,6 млн	6,7 млн
З яких:		
К-сть українських біженців у Європі	3,8 млн	3,8 млн
К-сть українських біженців у росії та Білорусі	1,3 млн	1,3 млн
К-сть українських біженців, які виїхали з росії до Європи	0,5 млн	1,6 млн

Примітка. Складено автором за даними УВКБ (Управління Верховного комісара у справах біженців) ООН.

Цікавим є й розподіл за країнами перебування. З початку повномасштабного вторгнення найбільше українців виїхали до Польщі. Однак з часом кількість українців, які перебували в Польщі, зменшувалась, а кількість тих, що виїхали в Німеччину, навпаки, збільшувалась. Найбільше біженців виїхало до Німеччини, Польщі, Чехії та Італії [68; 71], (рис. 2.1.):

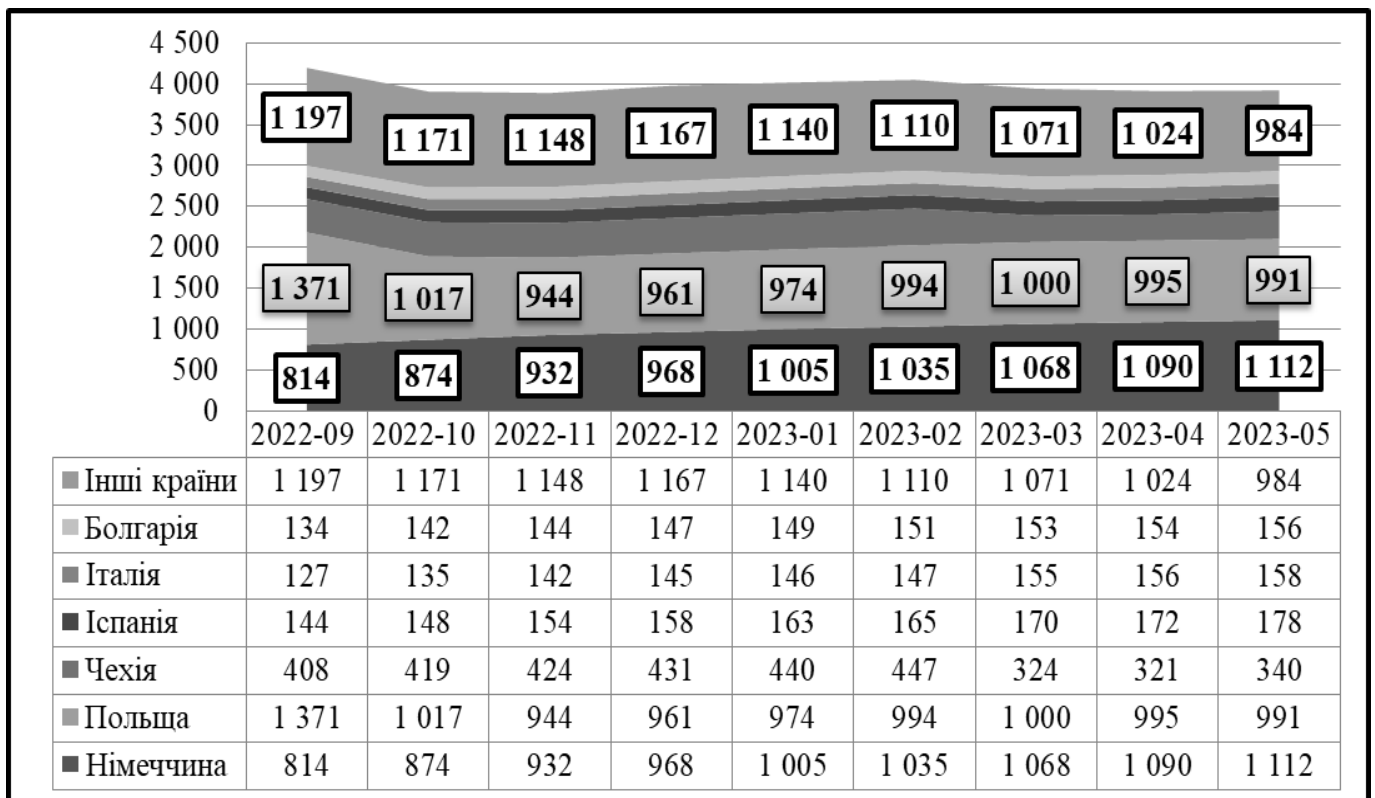

Рис. 2.1. Динаміка географічного розподілу українських біженців у країнах ЄС з вересня 2022 року по травень 2023 року, (тис. осіб).

Примітка. Побудовано автором за даними Eurostat.

Станом на травень 2023 року в Німеччині перебувало близько 1,112 млн українців, тоді як у Польщі – лише 991 тисяча. Іншими країнами з великою кількістю українських біженців станом на березень 2023 року є Чехія (320 тис.), Іспанія (178 тис.), Італія (158 тис.) та Болгарія (157 тис.), [71]. Поза Європою найбільшими країнами за кількістю прийнятих з початку повномасштабного вторгнення українців є США та Канада: станом на 1 липня 2023 року в Канаді

перебували близько 234,5 тисяч українців, а в США – близько 280 тисяч станом на 21 березня 2023 року.

За оцінкою Міжнародної організації міграції (МОП), станом на 25 травня 2023 року, 1,1 млн українців повернулись з-за кордону (з них 87% – з країн ЄС). Велика частина з них могла не пройти необхідні процедури для відмови від тимчасового захисту у Європі, тож вони можуть далі вважатись біженцями в такій статистиці. Відповідно дані можуть надавати завищену кількість українців у країнах Європи [65].

Переважає більшість біженців – це жінки (найбільшою є частка жінок у віці 35–49 років – 18%) та діти. Серед дорослих трохи збільшилася частка чоловіків – з 17% у листопаді 2022 до 22% у травні 2023 року. Це підтверджує тенденцію до поступового збільшення частки дорослих чоловіків серед біженців [68; 71], (рис. 2.2.):

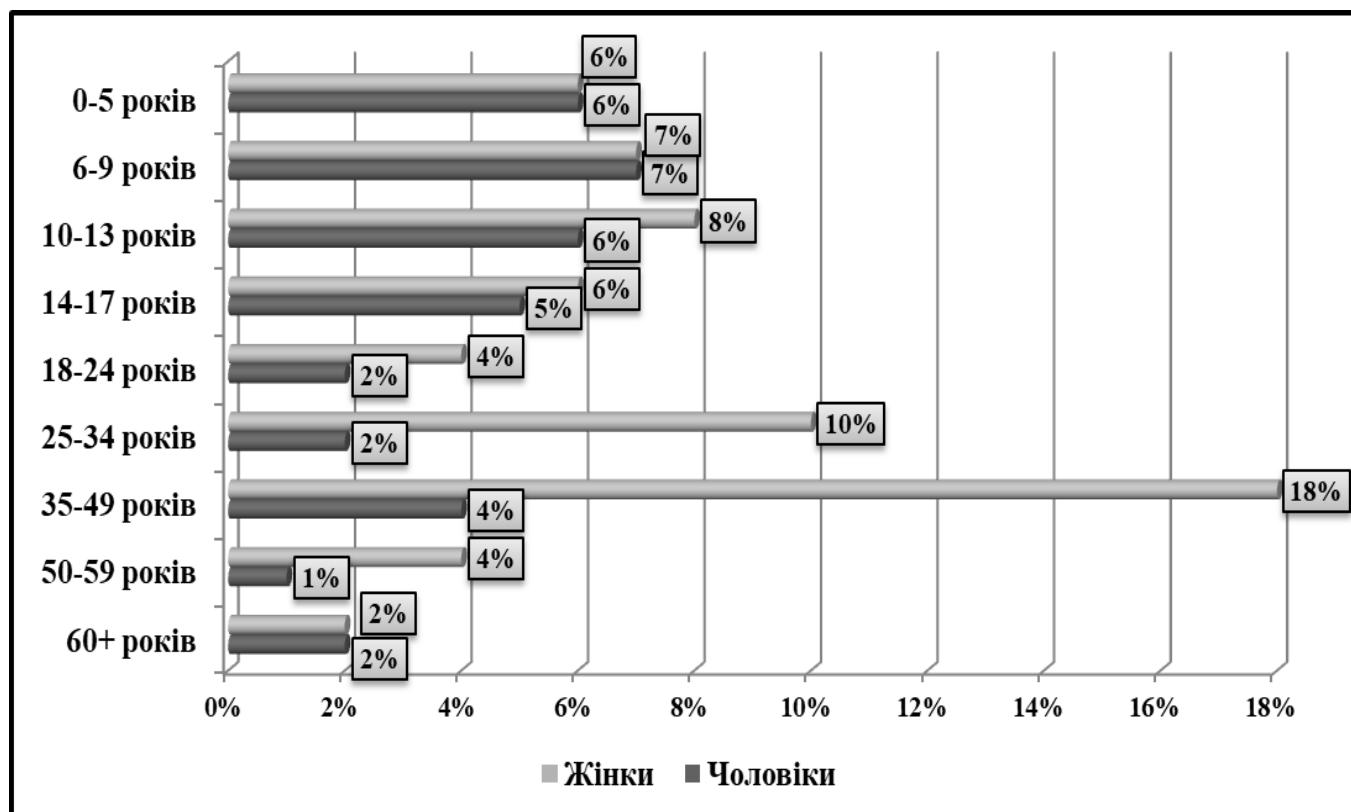

Рис. 2.2. Розподіл українських біженців за віком і статтю у травні 2023 року, (%).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Згідно з даними Європейської служби статистики, станом на травень 2023 року змінився також розподіл українських біженців за країнами перебування. Від 42% до 29% скоротилася частка Польщі, натомість частка Німеччини зростає з 18% до 26% [68; 71], (рис. 2.3.):

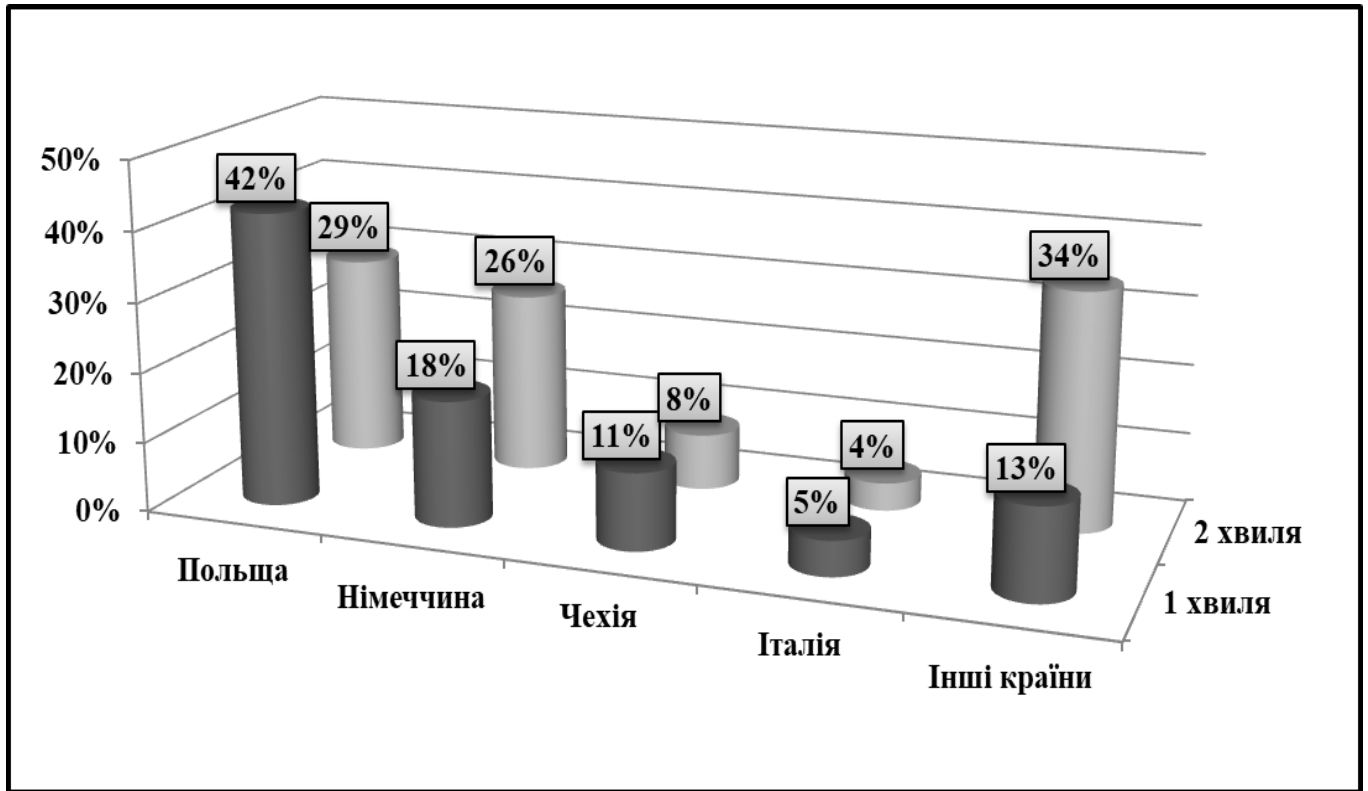

Рис. 2.3. Зміна розподілу українських біженців за країнами перебування, листопад 2022 року та травень 2023 року, (%).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Офіційні дані статистики тимчасового захисту підтверджують цю тенденцію: станом на квітень 2023 року Німеччина обігнала Польщу як країна з найбільшою часткою українських біженців, що отримали там тимчасовий захист. Так, у Німеччині зареєстровано 26% усіх тримачів статусу тимчасового захисту, в Польщі – 25%. Водночас, за результатами нашого опитування, масштаб зміни є суттєво більшим. Це може свідчити про швидшу асиміляцію українців у Польщі та

зменшення використання українських номерів, через що у другій хвилі дослідження участь взяла менша кількість українських біженців.

Практично не змінилися показники освіти українців за кордоном. 63% опитаних у травні 2023 року українців мали вищу або незакінчену вищу освіту, а у листопаді 2022 року цей показник становив 66%. 24% опитаних у травні 2023 року мали середню спеціальну освіту (проти 22,5% у листопаді 2022), загальну середню освіту мали 11% опитаних (проти 9,5% у листопаді 2022), незакінчену середню – 2% (без змін), [68; 71], (рис. 2.4.):

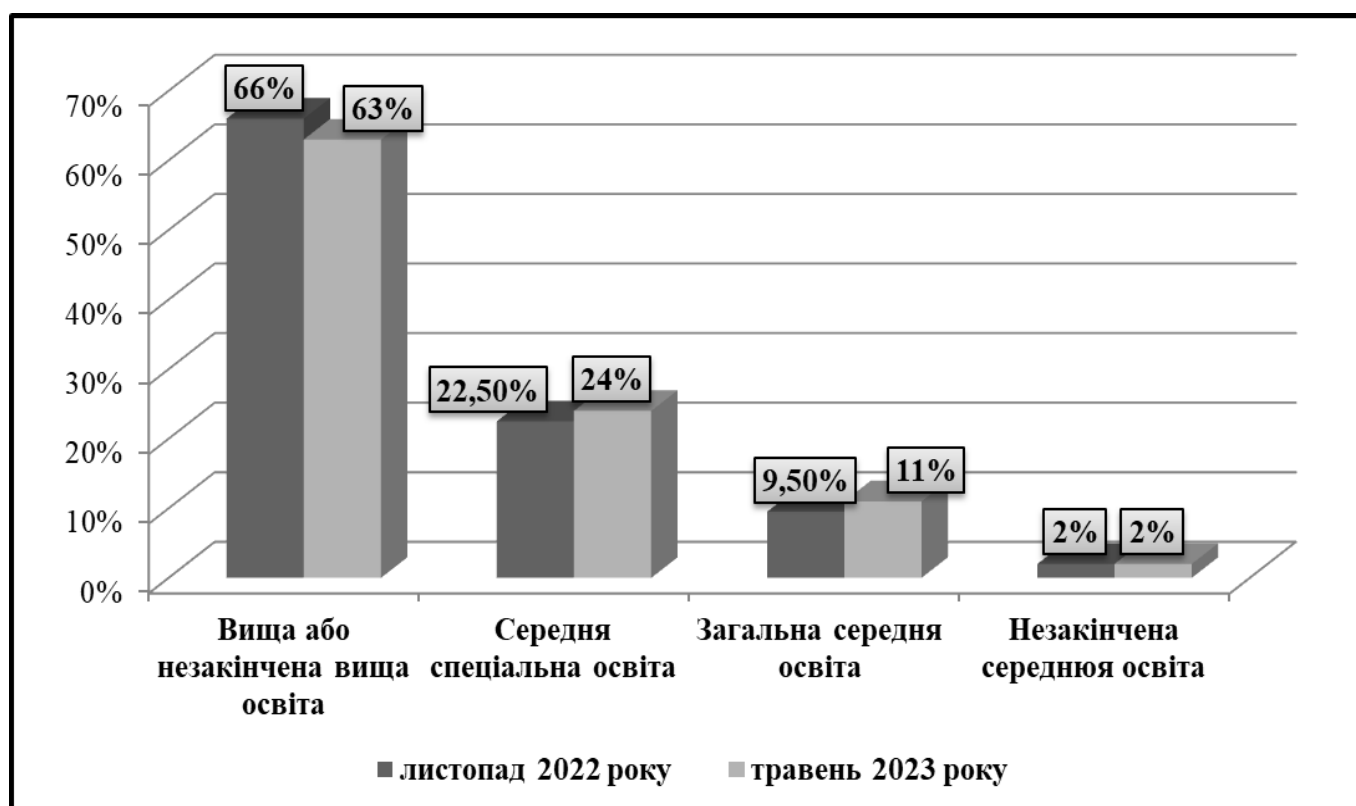

Рис. 2.4. Розподіл українських біженців за показниками освіти, листопад 2022 року та травень 2023 року, (%).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Загалом покращилося економічне становище українських біженців за кордоном. Із 40% до 35% скоротилася частка біженців, яким або доводиться економити на харчуванні, або вистачає тільки на їжу [68; 71], (рис. 2.5.):

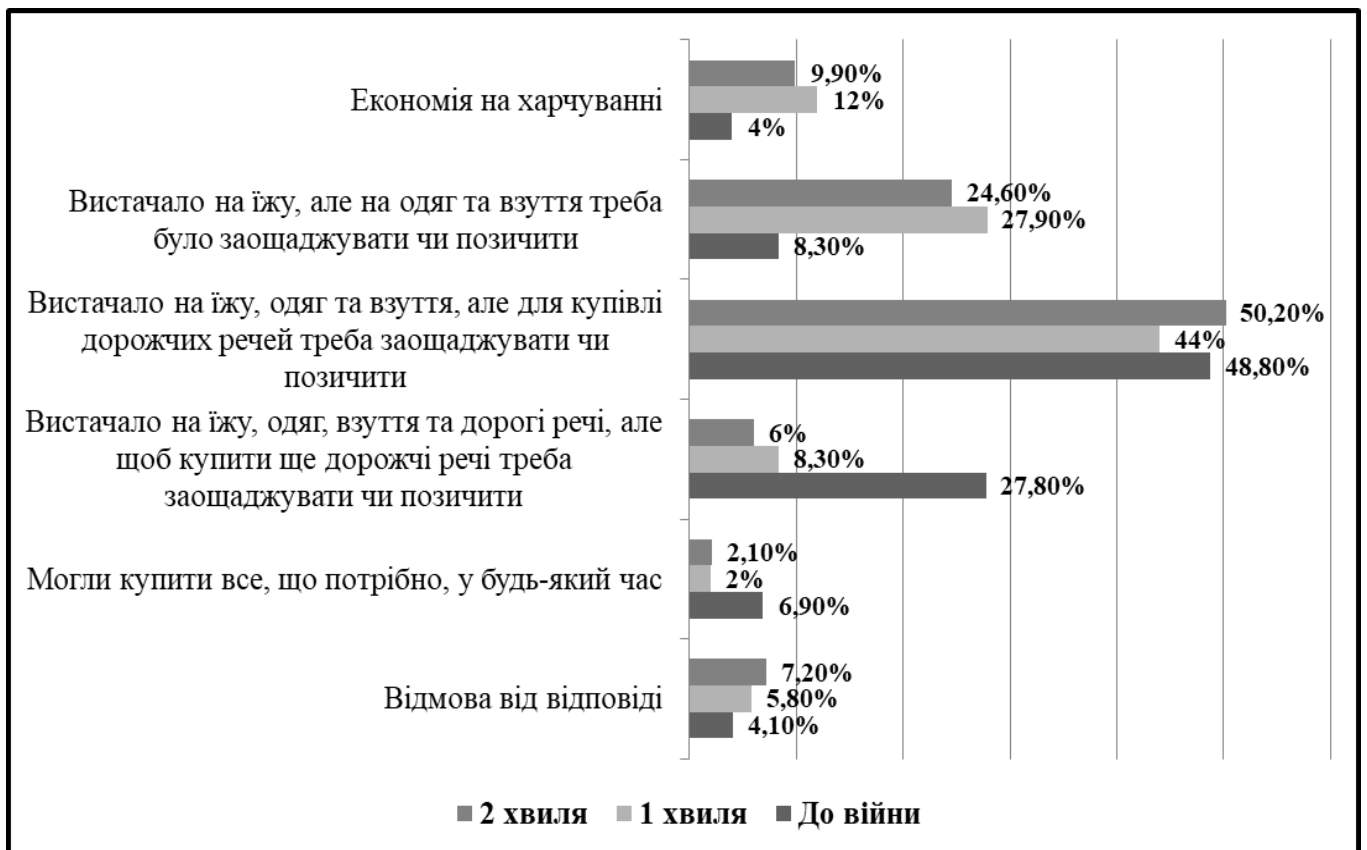

Рис. 2.5. Відповіді респондентів на питання «Виберіть твердження, яке описувало(є) Ваше економічне становище до війни/зараз?», листопад 2022 та травень 2023 року, (% від загальної кількості респондентів).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Значна частка українських біженців втратила велику частину своїх доходів після початку повномасштабного вторгнення. Зокрема, частка біженців, яким вистачало на базові та дорогі речі, скоротилася з 27,8% до війни до 6% станом на травень 2023 року. Водночас, частка тих, кому вистачало лише на їжу, зросла до 24,6% станом на травень 2023 року – це на 16,3 п.п. більше, ніж до війни [71].

Значна частина біженців втратила велику частину доходів після початку війни. В Європейському Союзі усі українці мають право на отримання статусу тимчасового захисту. Хоча цей статус і надає право на проживання, роботу, освіту та медицину в усіх країнах ЄС, умови життя українців в різних країнах ЄС суттєво різняться, оскільки деякі із них, як-от Німеччина, забезпечують суттєві соціальні

виплати, а в інших, як-от у Польщі, такі виплати є невисокими або відсутні зовсім [71].

Незнання мови країни перебування є серйозною перепорою для тих біженців, які бажають працювати за своєю спеціальністю. Більше половини опитаних у всіх країнах зазначають, що вільне володіння мовою є обов'язковою умовою для того, щоб працювати за спеціальністю (в Італії цей показник найвищий – 74,2%), [71], (рис. 2.6.):

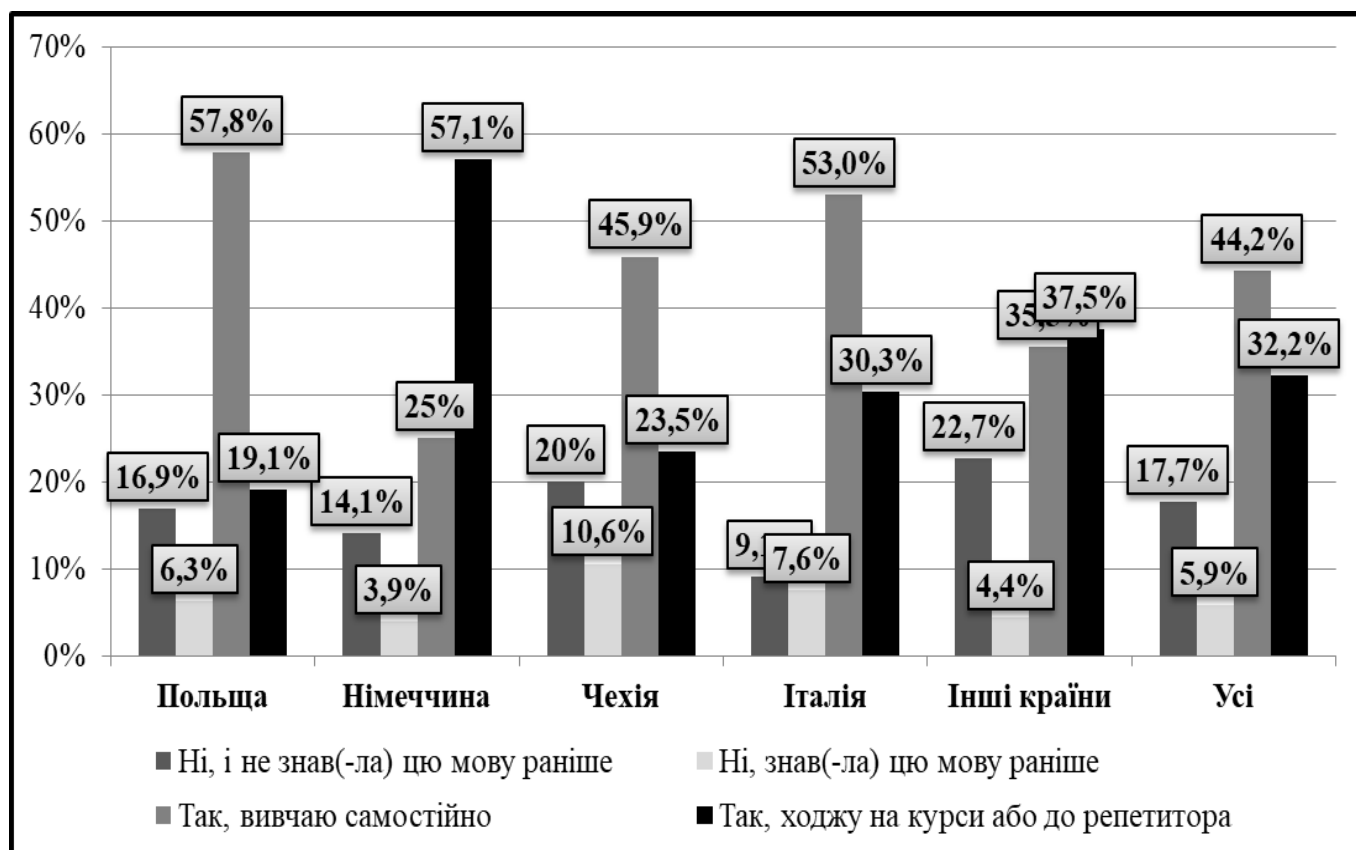

Рис. 2.6. Відповіді респондентів на питання «Чи вивчаєте Ви мову країни перебування?», (% від загальної кількості респондентів у відповідній країні).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Усі опитані респонденти зазначали, що так чи інакше мають безкоштовний доступ до медицини. Однак якість медичних послуг суттєво різниться від країни до країни. Опитані біженці у Іспанії та Франції були дуже задоволені рівнем медицини

у своїх країнах перебування; опитані українці в інших країнах мали певні скарги, які здебільшого стосувалися тривалості очікування на вільний запис до лікаря.

Незважаючи на те, що не всі країни вимагають від дітей біженців обов'язкового навчання у школах, опитані батьки зазвичай самі зацікавлені в тому, щоб їхні діти не марнували час та продовжували навчання. У деяких країнах, як-от в Іспанії чи Німеччині, відвідання місцевої школи є обов'язковим. В інших країнах, особливо там, де є дефіцит місць у школах, така вимога відсутня чи її дотримуються не надто суворо. Коли це можливо, батьки намагаються зберегти освітній зв'язок своїх дітей з Україною та переводять їх на дистанційну форму навчання. Бажання батьків, щоб їхні діти продовжували навчатись у країні перебування навіть після закінчення війни, може бути одним з індикаторів того, чи планують біженці повернутися в Україну. Показово, що найменша частка респондентів, які б хотіли, щоб їхні діти продовжували здобувати освіту у країні тимчасового перебування, – в Італії [71].

Більшість (67%) опитаних українців загалом задоволені перебуванням у країні свого поточного проживання під час повномасштабного вторгнення. Вони також високо оцінюють рівень державних послуг (57%). Водночас вказують, що основними проблемами, з якими стикалися, є відсутність або складний доступ до медицини, а також її низька якість (45,4%), високий рівень бюрократизації (26%) та несвоєчасне оформлення потрібних документів чи надання соціальних виплат (13,3%).

Загалом більшість опитаних біженців зазначають, що їм усе-таки більше подобається життя в Україні. Лише близько третини опитаних респондентів загалом надають перевагу країні перебування. Така оцінка, хоч і абсолютна суб'єктивна, проте є важливим підґрунтям для повернення біженців додому. Необхідно скористатися цим та створити максимально комфортні умови для того, щоб більшість тимчасово переміщених українців мали не тільки суб'єктивні, а й об'єктивні причини для повернення додому [71], (рис. 2.7.):

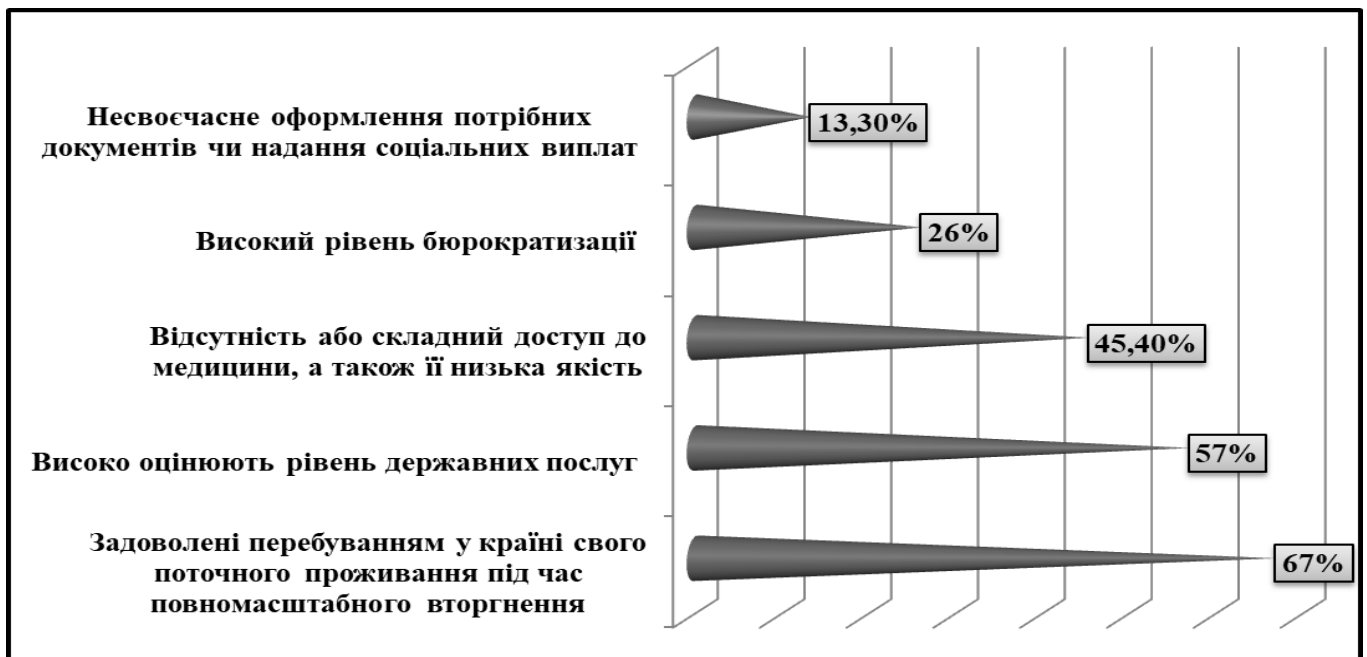

Рис. 2.7. Розподіл за планами респондентів повернутися до України, (%).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Щоб ще краще зрозуміти, які групи людей виїхали з України після повномасштабного вторгнення, проведемо кластерний аналіз, використовуючи дані першої хвили опитування. Використаємо метод k-modes⁵⁴ та проведемо кластерний аналіз на змінних. У результаті кластерного аналізу отримали чотири кластери, які можемо охарактеризувати наступним чином, [71], (див. Рис. 2.8.).

Кластер «Класичні біженці» позначений цифрою 1, «Квазітрудова мігранти» – 2, «Професіонали» – 3, «Люди із зони бойових дій» – 4.

1-й кластер (25% від усіх опитаних): «Класичні біженці» Українці з цієї групи – здебільшого жінки середнього віку, більшість із дітьми. Вони найбільш схильні наразі перебувати в Польщі та Чехії, у великих містах. Українці з цієї групи частіше за інших обирали країну перебування через її географічну близькість до України.

Ці люди не дуже адаптовані до життя за кордоном: до війни велика частина з них ніколи не була за кордоном (41% українців з цієї групи ніколи раніше не були за кордоном, порівняно із 37% серед усіх біженців), вони гірше знають мову країни перебування порівняно із іншими групами та менше за інші групи вивчають мову,

хоча незнання мови і створює їм значні проблеми у повсякденному житті. Загалом вони також частіше незадоволені своїм життям у країні перебування та вважають, що рівня соціальних виплат у країні перебування та поточного доходу недостатньо для життя. Разом з тим, люди з цієї групи більше за середній показник готові на кроки для пошуку роботи. До війни вони мали нижчий рівень доходу порівняно із іншими біженцями, зараз також мають низький рівень доходу.

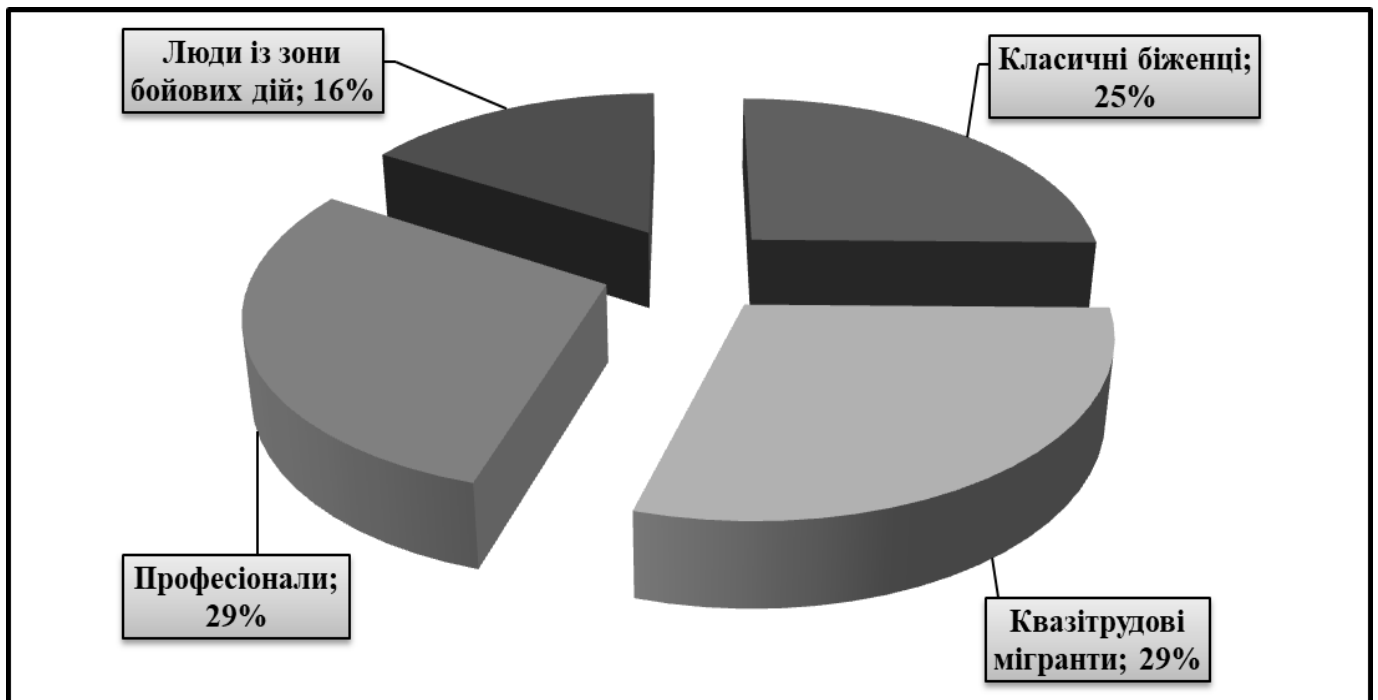

Рис. 2.8. Розподіл респондентів за кластерами.

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

2-й кластер (29% від усіх опитаних): «Квазітрудова мігранти» Люди з цього сегменту є найбільш адаптованими до життя за кордоном: найбільш схильні працювати в країні перебування, вони були найбільш схильними виїхати до країни, де у них була родина, мову якої вони знали або через можливість знайти роботу в цій країні. Порівняно з іншими групами, люди в цій групі частіше знають мову країни перебування на високому рівні та, відповідно, менш схильні вивчати мову.

Люди з цієї групи були до війни найбільш схильними працювати за кордоном (25% людей в цій групі працювали за кордоном до війни, порівняно із 20% серед

усіх біженців). Разом із тим, вони менше за середньостатистичного біженця готові робити кроки для пошуку іншої роботи. Вони є найбільш задоволеними перебуванням за кордоном та державними послугами, мають там найменше проблем, найбільш позитивно оцінюють ставлення місцевих до українців та є єдиною групою, кому життя за кордоном подобається так само або більше, ніж життя в Україні (лише 45% подобається більше в Україні, 24% приблизно однаково оцінюють життя в Україні та за кордоном, а 31% надають перевагу життю за кордоном). Також люди з цієї групи менше за інші групи потребують допомоги (31% не потребують жодної додаткової допомоги порівняно із 20% серед усіх біженців). Важливим також є те, що на їхнє рішення про повернення до України найменше впливатимуть зовнішні фактори: як бойові дії, так і політика української держави – це єдина група, на рішення якої про повернення радше не вплине завершення бойових дій. Також у людей із цієї групи найменше залишилось родичів в Україні, що свідчить про їхній менший зв'язок з Україною.

3-й кластер (29% від усіх опитаних): «Професіонали» Люди в цій групі дещо більш, ніж інші групи, схильні працювати в країні перебування (33% проти 31% серед усіх респондентів), хоча ця різниця і є невеликою. Ті ж, хто зараз працює, набагато більш схильні працювати за своєю або ж суміжною спеціальністю порівняно із іншими групами (серед тих, хто працює, у цій групі 49% працюють за своєю чи суміжною спеціальністю, порівняно із 39% серед усіх працюючих біженців). Серед тих, хто в цій групі не працює, але шукає роботу, найбільша частка неготова працювати не за спеціальністю (9% порівняно із 4% серед усіх біженців). Таким чином, бачимо, що люди в цій групі відрізняються тим, що більше за інших працюють або шукають роботу лише за своєю спеціальністю. Люди з цієї групи мають відносно комфортні умови життя у країні перебування: вони отримували більше допомоги, ніж інші групи; країну перебування обрали через наявність там друзів, знання мови чи хороше ставлення до українців; мають друзів серед місцевих мешканців (89% мають друзів серед місцевих мешканців порівняно з 70% від усіх біженців); частіше за інші групи живуть в окремому будинку чи квартирі (59% порівняно із 48% серед усіх біженців); їм менше за інші групи потрібне знання мови

для роботи за спеціальністю. Вони дещо частіше за інші групи планують повернутись в Україну та є більш визначеними щодо цього порівняно з іншими групами. Люди з цієї групи менш схильні жити в одній із чотирьох країн, найбільш популярних серед українських біженців, натомість більш розосереджені по Європі. До війни ці люди були більш схильні жити в Києві, Київській, Дніпропетровській та Харківській областях, а також областях, де після 24 лютого відбувались бойові дії. Порівняно із людьми із інших груп, вони також частіше мали власний бізнес до війни. Основною причиною виїзду з України для людей з цієї групи була війна у рідному населеному пункті чи поруч із ним, однак важливими причинами для виїзду були також погані умови життя в Україні та відсутність умов для освіти дітей. До війни вони мали середній або високий рівень доходу.

4-й кластер (16% від усіх опитаних) «Люди із зони бойових дій» Люди з цього сегменту є неадаптованими до життя за кордоном та менш визначеними щодо повернення до України, однак на їх рішення про повернення можуть впливати як закінчення бойових дій, так і можливості жити і працювати в Україні. Разом з тим, вони й найбільш готові робити кроки для адаптації за кордоном, тому для того, щоб стимулювати цю групу повернутись до України, важливо проводити активну державну політику. Люди з цієї групи також висловлюють найбільшу готовність повернутись в інший регіон України, якщо повернутись у свій рідний регіон буде неможливо. Однак, їх рішення як загалом про повернення в Україну, так і про переїзд у безпечніший регіон залежить від того, чи будуть створені умови для цього – можливості знайти добре оплачувану роботу та (при переїзді в інший регіон) отримати безкоштовне чи субсидоване житло. Люди з цієї групи найчастіше походять із зони бойових дій (63% із зони бойових дій порівняно із 45% серед усіх біженців), а саме з Донецької, Харківської та Дніпропетровської областей. Тому вони більше за інші групи зазнали втрат від війни.

Люди з цієї групи є відносно молодшими, порівняно з іншими групами. Мають середній рівень доходу та вищу освіту. Наразі вони найбільш схильні проживати в маленьких містах. До війни більшість із них працювала. Загалом люди з цього кластеру найбільш готові робити кроки для пошуку роботи у країні

перебування: від відвідування мовних курсів до короткострокових курсів зі спеціальності. Наразі відносна більшість людей із цієї групи перебуває у Німеччині. Цю країну переважно обирали через високий рівень соціальних виплат, можливість отримати безкоштовне житло, високу якість життя, наявність там української діаспори та друзів.

Таким чином, за даними УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців), у всьому світі зареєстровано 6,3 мільйона українських біженців, 5,9 мільйона в Європі та 4,3 мільйона в державах-членах ЄС. Переважна більшість українських біженців хочуть повернутися, але цьому часто заважають проблеми безпеки, пошкоджене або зруйноване житло та відсутність доступу до основних речей і послуг тощо.

2.3. Вплив війни Україні на інтелектуальну міграцію

У 1916 році на тлі жахів Першої світової війни американський економіст Джон Бейтс Кларк висловив міркування, що залишається вкрай актуальним донині. Він зазначив, що деякі наслідки війни трагічніші за економічний тягар, який звалиться на плечі майбутніх поколінь. Інші бувають огиднішими з моральної точки зору, однак нищівніших загалом чи триваліших – немає.

Повернімося до сьогодні. Навіть якщо російська агресія незабаром скінчиться, то спричинений нею економічний тягар нікуди не дінеться. За оцінками Київської школи економіки, шкода, заподіяна лише інфраструктурі України, у вересні перевищувала 150 млрд дол. США (вартість заміщення) або 85% річного ВВП країни [63].

Остаточна вартість відновлення буде набагато вищою. За результатами дослідження, проведеного в березні 2023 року українським урядом, Світовим банком, Єврокомісією та ООН, вартість ліквідації наслідків перших 12 місяців війни коштуватиме 411 млрд дол. США упродовж наступного десятиліття. Володимир

Зеленський заявив, що війна триває, тож ця сума може перевищити 1 трлн дол. США [66].

Ці міркування залишають поза увагою іншу складову, здатну відкинути Україну на багато років назад: “відплив мізків”.

Вторгнення росії в лютому 2022 року спровокувало міграцію в масштабах, не бачених з часів Другої світової війни. Більш ніж третина населення покинула домівки (за оцінками, у 2021 році воно становило 44 млн). 14 листопада 2023 року в світі налічувалося 6,3 млн зареєстрованих біженців з України. Хоча загальна кількість дещо зменшилася порівняно з піковим показником, 7,5 млн у вересні 2022 року, цей показник досі високий, оскільки близько 15% довоєнного населення України зараз живуть за межами країни [62; 66].

Історично склалося так, що під час воєн відбувається позитивний самовідбір переміщених осіб. Тобто ті, хто їдуть, роблять це добровільно і є більш освіченими за людей, які залишаються. Наприклад, в Україні серед біженців частка осіб з вищою освітою (університетською або професійно-технічною) набагато вища, ніж серед населення України загалом.

Коли російські ракети і бомби посипалися на українські міста, багато освічених людей – переважно жінки – спакували речі і покинули свої домівки. Питання, чи повернуться вони після завершення війни, залишається відкритим. Повертати людський капітал буває набагато важче, ніж відбудувувати дороги чи мости.

Попри неабиякі зусилля системи освіти, спрямовані на адаптацію до умов воєнного часу (зазвичай за допомогою онлайн-навчання), комбінація пандемії COVID-19 та російської агресії спричинила величезні прогалини в освітніх рівнях.

Водночас масштабне переміщення людей знищило мільйони робочих місць. Хоча деякі з цих робочих місць повернуться після війни, багато з них замінять нові, що, імовірно, вимагатимуть вищого рівня кваліфікації або інших навичок.

Зокрема, з лютого 2022 року зріс попит на соціально-комунікативні та аналітичні здібності, тому зусилля з відбудови повинні передбачати масштабні програми з перепідготовки кадрів. Україні також доведеться ефективніше

розпоряджатися людським капіталом, що залишився. Одним з варіантів може бути збільшення частки жінок у складі робочої сили, рівень якої був низьким у довоєнний період [90].

Досягти цього можна завдяки впровадженню сприятливої для зайнятості політики поєднання роботи та сім'ї, покращенню умов для віддаленої роботи або створенню інституції з догляду за дітьми коштом держбюджету. Залучення молоді до ринку праці вимагатиме значних зусиль, однак це вкрай важливе завдання.

У боротьбі з наслідками «відпливу мізків» необхідна **двоєдина стратегія**. Україна повинна заохотити якомога більше людей повертатися після війни. Хоча такі рішення часто залежать від особистих (неекономічних) факторів, відомо, що **фіскальні заохочення сприятимуть збільшенню загальної кількості охочих повернутися**. Зрештою, чимало європейських країн мають пільгові податкові схеми для залучення висококваліфікованих фахівців.

Італійська програма «Контроездо» («проти еміграції») передбачає значні пільги на прибутковий податок для експатріантів, що повертаються додому. За останніми даними, імовірність повернення в Італію осіб, що відповідають критеріям для участі в цій ініціативі, зросла на 27% після її запровадження у 2010 році. Вигоди від такої стратегії з точки зору бюджетних надходжень і позитивних зовнішніх ефектів здатні набагато перевершити витрати [90].

У майбутньому післявоєнному сценарії Україна повинна слідувати прикладу інших європейських країн у створенні податкової схеми, спрямованої на заохочення людей повертатися – хоча і з поступовим впровадженням та чіткими кваліфікаційними умовами, аби запобігти зловживанням.

Утім, для зупинки міграційного відпливу потрібен час, а багато біженців можуть не повернутися. Отже, наступним елементом стратегії має стати **зміцнення взаємозв'язку між українськими експатріантами та вітчизняною економікою**.

Інтернет-зв'язок та географічна близькість до країн перебування можуть значно зменшити масштаби «відпливу мізків», що супроводжує еміграцію.

Показовий досвід біженців з колишньої Югославії до Німеччини. Найбільше зростання післявоєнного експорту з колишніх югославських республік

спостерігалось в галузях з найвищою часткою репатрійованих переселенців. Це свідчить про користь від знань, які вони привезли і які підвищують продуктивність. Зараз таке передавання знань може відбуватися в онлайн-режимі [90].

Потужним інструментом відновлення або збереження частини втраченого людського капіталу України також може стати віддалена робота.

Коригувальна система навчання для подолання прогалин в освіті, спричинених війною, може спиратися на внесок біженців, значна частина яких – колишні вчителі. Уроки, інновації та «робота із знаннями» можуть повернутися в Україну, навіть якщо самі люди цього не зроблять.

Важко переоцінити масштаб проблем, із якими зіштовхнулася українська освітня система. За даними МОН, станом на травень 2023 року понад 3000 освітніх закладів потерпіли від обстрілів та бомбардувань, понад 227 із них повністю знищено. Ситуацію погіршує й те, що два роки до повномасштабної війни тривали карантини через пандемію ковіду. Складно планувати відбудову освітньої системи, коли бомби досі падають на заклади освіти, але робити це необхідно [58].

Поки уряд працює над облаштуванням бомбосховищ, громадянське суспільство об'єдналося, щоб вирішувати інші нагальні проблеми. Наприклад, благодійний фонд SavED допомагає швидко відбудовувати школи й садочки, а громадська організація Teach for Ukraine надає учням додаткову освітню та соціально-емоційну підтримку.

Колишня міністерка освіти Ганна Новосад заснувала організацію SavED, яка працює над креативним відновленням зруйнованих освітніх закладів на деокупованих територіях: у Чернігові, Київській та Миколаївській областях. Це тільки один приклад, як Україна намагається вирішувати спричинені війною проблеми. Ця неймовірна робота потребує значних інвестицій та співпраці багатьох зацікавлених сторін [90].

Найголовніший виклик не так відбудувати старі зруйновані школи, як створити високоякісну систему освіти в Україні. Зараз саме час переглянути деякі звичні підходи до освіти й далі втілювати в життя вже розпочаті успішні реформи, наприклад, розвивати систему Нової української школи.

Пропоную ширше поглянути на ситуацію в контексті зруйнованої освітньої системи в Україні, коли сотні тисяч учнів-українців вимушено навчаються за кордоном. Ми зможемо скористатися можливостями цієї ситуації і використати її у відбудові української освітньої системи. Намагаючись вирішити проблеми, можна вчитися в інших країнах, наприклад, Китаю, Індії та Сінгапуру.

Станом на травень 2023 року з України за час повномасштабної війни виїхало близько 8,1 мільйона людей, переважно жінок та дітей. Серед них приблизно 640 тисяч школярів і близько 800 тисяч людей віком від 20 до 29 років. Найбільше біженців з України перебувають у таких десяти країнах: Польщі, Німеччині, Чехії, Італії, Іспанії, Туреччині, Великій Британії, Франції, Австрії та Нідерландах. Іншими словами, зараз понад мільйон молодих українців виїхали і вчаться в країнах із розвиненими освітніми системами [62].

Термін «відтік мізків» використовують для позначення виїзду висококваліфікованих громадян із країн із низьким та нижчим за середній рівнем доходу в країни з високим рівнем доходу (за класифікацією Світового банку). Є різні погляди на те, чи «відтік мізків» впливає негативно, позитивно, чи не впливає на країну, звідки виїжджають фахівці. Часом цей термін вживають щодо студентів, які їдуть навчатися за кордон, припускаючи, що освіта стає для них першим кроком до «кращого життя на Заході». Втім, таке твердження дискусійне [66].

Багато науковців воліють узагалі не вживати цього терміна.

Наприклад, старший науковий співробітник із досліджень та політики у Фонді Кауфмана Бен Вілдавський припускає, що «відтік мізків» застарілий термін для опису явища наукової мобільності і його варто замінити на «циркуляцію фахівців» або «притік свіжих сил». Дослідник наводить приклад Китаю та Індії, куди студенти охоче повертаються після навчання за кордоном з огляду на швидкий розвиток економіки та «відродження університетів». Такий самий термін - **«циркуляція фахівців»** - з'явився в нещодавньому звіті ЮНЕСКО.

Бен Вілдавський пропонує також звернути увагу на сучасний тренд «глобалізації університетів»: вищі розвивають партнерство з установами по всьому світу, далеко за межами країни розташування. Яскраві приклади - Нью-Йоркський

університет в Абу-Дабі чи Університет «Мінерва», що має штаб-квартиру в Сан-Франциско, але вимагає від студентів змінити місце навчання після першого року у США: можна обрати Сеул, Гайдарабад, Берлін, Буенос-Айрес, Лондон або Тайбей.

Головна ідея Бена Вілдавського полягає в тому, що «вища освіта набуває форми товару на міжнародному ринку - і принципи вільної торгівлі треба застосовувати до освіти так само, як і до інших частин глобальної економіки». Зокрема, науковець стверджує, що «немає причин вважати, нібито здобутки однієї нації - це втрати для решти світу».

Оскільки ми вже перебуваємо в безпрецедентній ситуації, коли так багато молодих людей виїхали з України з міркувань безпеки, варто прийняти її і спробувати перетворити на унікальний шанс для країни та студентів [90].

По-перше, за кордоном молоді люди вивчають іноземні мови і здобувають новий досвід. Ознайомившись із системами освіти розвинених країн, молодь мислитиме глобально й критичніше ставитиметься до української системи освіти й ширше до політичної ситуації в Україні. Завдяки цьому може виникнути здоровий тиск на владу, щоб та швидше вирішувала різні питання: від глобальних, як-от зміни клімату, до локальних, як-от корупція.

По-друге, українські школи й університети боротимуться за учнів та студентів, які вчаться за кордоном, з освітніми інституціями країн, що прийняли біженців. Це стимулюватиме українські школи й ЗВО творчо підходити до розробки навчальних програм і загалом ставати конкурентнішими. Насамперед ідеться про приватні заклади, що мають більше ресурсів.

По-третє, варто думати про українських студентів за кордоном як про амбасадорів, що перекинуть мости між українськими та закордонними освітніми закладами для потенційної академічної співпраці, програм обміну, партнерських дослідницьких проєктів.

За офіційними даними, з-поміж 914 095 іноземних студентів, що навчалися у США у 2020–2021 навчальному році, найбільша частка (35 %) - це студенти з Китаю. За минулі двадцять років, від 2000-2001 року, їхня кількість зростає

удвадцятьоро (від 59 939). Студенти з Китаю посідають перше місце за кількістю у США від 2009-2010 року, а до того поступалися тільки студентам з Індії.

Бен Вілдавський згадує про успішний приклад Китаю як країни, здатної повертати своїх молодих людей додому. Справді, повертається великий відсоток студентів. За даними, 2010 року зі США повернулося 134 800 студентів-китайців, тобто 85,56 % з усіх, які навчалися того року в цій країні.

Уряд Китаю запропонував кошти освіченим китайцям, які жили на Заході, щоб ті працювали в китайських установах. Деякі західні ЗВО, щоб отримати додатковий дохід, звернулися до китайських університетів із пропозицією співпраці. За посередництва Інституту Конфуція і так званої ініціативи «Один пояс, один шлях» китайський уряд зробив серйозну інвестицію в посилення впливу своєї країни на міжнародній арені [90].

Але також серйозний стимул для студентів повертатися - економічний розвиток.

Під час фінансової кризи 2007–2008 років багато китайських студентів їхали додому, бо не могли знайти роботу за кордоном. Уряд Китаю використав цю можливість та інвестував понад 58 мільярдів у внутрішній ринок, підтримавши розвиток житлового фонду й розбудовуючи інфраструктуру. Фактично, Китай створив робочі місця на батьківщині студентів, щоб тим було куди повертатися.

Крім того, за даними професора Північного державного університету Аллена Барклі та науковців Рейчел Берклі та Менді Вейгандт із Південнодакотського університету, існує позитивна кореляція між китайськими студентами, що вчать у США, та рівнем росту ВВП Китаю. І хоча цей факт не вказує однозначно на причинно-наслідковий зв'язок, він дуже цікавий і натякає на те, що, ухвалюючи рішення у спробах запобігти «відтоку мізків», можна прогавити важливу потенційну вигоду для ВВП країни [90].

Те саме можна сказати про Індію, чия економіка стрімко розвивається. Головними стимулами для повернення додому студентів з Індії стали нові численні робочі місця та перспективи розвитку, зважаючи на політику лібералізації в Індії, впроваджену з 1991 року.

Попит на висококваліфікованих фахівців для заповнення вакансій на різних рівнях управління став прямим результатом як вхідних, так і вихідних іноземних інвестицій в Індію. Чимало студентів повертаються також для того, щоб заснувати власний бізнес. Та оскільки освіта в індустріалізованих країнах більше орієнтується на дослідження, самостійне здобуття знань і вимагає ретельного підходу, індійські фірми цінують випускників таких іноземних закладів.

Також автори дослідження припускають: індійці-працівники з міжнародним досвідом вважають, що рівень життя в рідній країні вищий, отже, мають причину туди повертатися. Розуміючи вагу позитивного впливу на економіку країни індійців, які вирішили залишитись за кордоном, уряд Індії 2003 року навіть заснував «Правасі бгатрія дівас» (або День індійця-нерезидента). В цей день видатним індійцям по всьому світу віддають шану [90].

У Китаї кращі, ніж в Індії, спроможності будувати університети. Китай розвинув «спроможності післядипломної освіти», і тепер там професори, що здобули освіту на Заході, впроваджують найкращі дослідницькі практики. Професор міжнародної вищої освіти Інституту освіти в Лондоні Саймон Маргінсон стверджує, що «2005 року всього 8 китайських університетів входили в топ-500 університетів світу за академічним рейтингом. 2013 року, менш ніж через 10 років, це число зросло до 28». Ба більше, тепер Китай приваблює студентів з усього світу.

За звітом ЮНЕСКО, Китай - друга за популярністю країна, куди хочуть потрапити студенти з Африки, оскільки 2018 року уряд Китаю запровадив 63 000 стипендій на вищу освіту для африканців [60].

У Сінгапурі, що також є лідером серед країн-експортерів студентів на навчання за кордон, уряд спонсорує навчання найкращих у топових університетах світу. Близько 300 молодих людей вирушає на навчання щороку, однак має зобов'язання повернутись і працювати на уряд протягом шести років. Випускниця цієї програми підтвердила, що більшість таки повертається.

По-перше, робота на уряд високооплачувана. В кожному міністерстві створений відділ з роботи з талановитими випускниками програми.

По-друге, на випускників чекає зрозумілий кар'єрний ріст кожні два-три роки.

По-третє, їм ставлять цікаві завдання й часто вони працюють безпосередньо в команді міністрів.

По-четверте, контракт підписують під заставу нерухомого майна студента/його родини, що також мотивує повернутися.

Для того, щоби привабити студентів назад у рідну країну, треба розробляти спеціальну політику. Але що буде, якщо молоді люди не повертатимуться.

За даними звіту ЮНЕСКО, деякі нації усвідомлюють, що за умови ефективної співпраці висококваліфіковані фахівці, які не повернуться найближчим часом, теж можуть стати цінним ресурсом, оскільки створюють мережі циркуляції фахівців. В одному їхньому дослідженні сказано, що «з-поміж 22 проаналізованих для Emigrant Policies Index латиноамериканських та карибських країн вісім підтримують формальну мережу циркуляції фахівців». Іншими словами, вони мають зв'язки з рідними країнами через мережу наукових контактів [60].

Також не варто недооцінювати вагу коштів, що їх мігранти переказують родичам на батьківщині. Бельгійський економіст і професор економіки Левенського католицького університету Фредерік Док'є та економіст із Паризького університету Пантеон-Сорбонна і Паризької школи економіки Гілель Рапопор стверджують, що сучасні макро- та мікродослідження пропонують суперечливі результати щодо того, чи надсилають висококваліфіковані фахівці більше грошових переказів з-за кордону.

Науковці припускають, що люди з вищою освітою, які становлять третину всіх емігрантів у країни ОЕСР, надсилають додому в середньому на 25 % більше коштів, ніж мігранти із середньою чи базовою освітою. Загалом вони переказують у рідну країну близько 40 % всіх грошей, що надходять від мігрантів [57].

Варто зазнати, що довгостроково перекази не впливають на економіку країн позитивно, бо закінчуються, коли вже не лишається родичів, яким треба переказувати гроші. Короткостроково і середньостроково грошові перекази позитивно впливають на економіку.

Складно знайти статистику щодо кількості переказаних коштів залежно від професії, але загальну суму дізнатися неважко.

За даними Світового банку, 2021 року Україна отримала грошовими переказами з-за кордону суму, еквівалентну 9% ВВП, а 2022 року ця сума, за оцінками, зросте більш ніж на 20% [66]. Тож можна сказати, що освіта за кордоном приносить вигоду і країнам, звідки виїжджають фахівці, і країнам, куди вони виїжджають.

Для одних це нагода повчитися в талантів з усього світу, не покидаючи власної батьківщини. Для інших - навчання за кордоном сприяє розвитку власної країни: щонайменше туди більшає потік особистих коштів, а також налагоджуються наукові зв'язки.

Щонайбільше, країна, яка розвивається, не потребуватиме імпорту «мудрості» ззовні, натомість сама її «експортуватиме». Для того, щоб Україна копіювала «найкращі приклади» інших країн: зазвичай сліпе копіювання без урахування місцевого контексту не несе користі. Просто заохочую нас мислити стратегічно й не марнувати шансу, що його дає нам нинішня ситуація, коли тисячі молодих людей вчаться за кордоном [90].

Стратегічний підхід - учитися в найкращих і адаптувати світові знання для розвитку спроможностей на місцевому рівні - вартий того, щоб за нього боротися.

Нам необхідно прийняти той факт, що «відтік мізків» або «притік свіжих сил» - залежно від того, як сприймати ситуацію уже відбувся. Західні державні навчальні заклади відкриті для наших студентів і учнів, університети по всьому світу пропонують тисячі стипендій для українських студентів, і це можливість для України виховати нове покоління громадян світу.

Україні потрібен цей капітал для успішної відбудови. Вона має підтримувати зв'язок зі студентами, які вчаться за кордоном, і розробити політику, спрямовану насамперед на приваблення молодих освічених людей з-за кордону. Та поки студенти вчаться за кордоном, вони мають чітко розуміти, що їхня роль - не просто здобувати освіту. Вони - амбасадори України у своїх закордонних навчальних закладах.

Якщо економіка розвиватиметься, якщо буде сформована вдала політика, ці люди повернуться. А щоб це сталося, Україні необхідно працювати над реформами

в різних сферах - від децентралізації, судової системи, боротьби з корупцією до екології.

В українських студентів буде ще одна причина повертатися: щоб узяти участь в історичній побудові демократичної повоєнної України. Прикметно, що у дослідженні, яке провели наприкінці 2022 року, 57 % молоді за кордоном серед найважливіших цілей в житті зазначили бути корисними Україні. Така праця більше сповнена сенсу, ніж будь-яка прибуткова робота за кордоном. А той факт, що уряд триматиме з ними зв'язок і пропонуватиме їм повертатися, відіграє вагомий роль [60].

Водночас Україна має інвестувати в освітню систему «2.0» для тих студентів, які залишаються вдома, а також для майбутніх поколінь. До прикладу, перед війною українські університети займали низькі місця в рейтингах, тільки шість університетів потрапили в топ-1000 QS World University Rankings [76].

Отже, посилення науково-дослідницької діяльності через залучення іноземних інвестицій та академічної мобільності, водночас будівництво нових шкіл та університетів - непоганий довгостроковий план. Завдання непросте, але за допомогою громадянського суспільства, ініціативи на зразок SavED та приватних інвесторів його можна виконати [90].

За попереднім Планом відбудови України, наша держава збирається побудувати найкращий військовий університет у Європі, викладачі матимуть бойовий досвід і зможуть готувати офіцерів з усього світу. Це лише один із прикладів, у якій галузі Україна може запропонувати конкурентну освітню можливість для світу.

Висновки до розділу 2

В останні десятиліття феномен міжнародної міграції висококваліфікованих працівників привертає увагу дослідників, політиків, представників бізнес-середовища в усьому світі. Наслідки відтоку вчених і висококваліфікованих фахівців – падіння рівня розвитку економіки країни, технологічна та інноваційна відсталість від провідних держав світу. Адже інтелектуальний ресурс, будучи

основною передумовою розвитку економіки, відіграє ключову роль і у формуванні та накопиченні фінансового капіталу.

Інтелектуальна міграція, як явище суперечливе і неоднозначне, вимагає конкретних заходів щодо її впорядкування, яке повинне здійснюватися за допомогою міжнародно-правового регулювання міграційних процесів з урахуванням глобальних інтересів світового співтовариства, об'єктивних можливостей окремо взятих держав і особливостей розвитку народонаселення в сучасних умовах.

У сучасних умовах інтелектуальна еміграція має суттєвий негативний вплив на економічне, соціальне та інноваційне процвітання країни. Проблематика не тільки не втрачає, а й посилює свою актуальність серед інших напрямів наукових досліджень. Сприяють цьому глобальні виклики та потрясіння, як-от війна в Україні, результатом чого є суттєве зростання міграційних потоків. Виявлені взаємозв'язки еміграції висококваліфікованих працівників та сформована на їхній основі економіко-математична модель є корисними для формування оптимальних способів утримання таких фахівців від виїзду за кордон задля працевлаштування.

За експертною оцінкою авторитетних міжнародних організацій (Всесвітній банк, Міжнародний валютний фонд та ін.) від “відтоку мізків” найбільше страждають країни зі слабкою економікою. За різними статистичними даними, за кордоном сьогодні працює кожен сьомий українець, тобто більше 7 мільйонів громадян працездатного віку. За підрахунками соціологів, в середньому близько 50 людей на добу назавжди покидає Україну. А в останні роки вік українських емігрантів зменшився, саме молодь активно полишає території України

Вторгнення росії в лютому 2022 року спровокувало міграцію в масштабах, не бачених з часів Другої світової війни. Більш ніж третина населення покинула домівки. 14 листопада 2023 року в світі налічувалося 6,3 млн зареєстрованих біженців з України. Хоча загальна кількість дещо зменшилася порівняно з піковим показником, 7,5 млн у вересні 2022 року, цей показник досі високий, оскільки близько 15% довоєнного населення України зараз живуть за межами країни.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ТА НАСЛІДКИ «ВІДТОКУ МІЗКІВ» З УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

3.1. Зарубіжний досвід країн Центральної та Східної Європи щодо регулювання процесів міжнародної інтелектуальної міграції

Оскільки сучасні міграційні потоки є транснаціональними явищами, то і керувати ними було передбачено спільними зусиллями всіх держав, що торкнулися цих потоків. І політика розвитку, і участь у регіональних консультативних процесах є зовнішньополітичними інструментами імміграційного регулювання, які використовуються ЄС. Їхня схожість полягає в тому, що вони спрямовані на об'єднання країн походження, транзиту та призначення мігрантів для співпраці в управлінні міграційними потоками.

Взаємодія в галузі міграції передбачала передусім належне регулювання міграційних процесів, зокрема мала включати протидію нелегальній міграції, розбудову системи захисту біженців відповідно до європейських стандартів, розвиток інфраструктури інтегрованої охорони кордону, боротьбу проти корупції та організованої злочинності. Все це розглядалось як передумова для поступової відміни візового режиму для громадян відповідних країн і як необхідні кроки не лише в інтересах безпеки кордонів ЄС, а й внутрішньої безпеки та стабільності в країнах Східного партнерства. Для їх здійснення ЄС виділяє фінансову та технічну допомогу [75].

За даними Міжнародної організації праці (МОП) Україна наразі за рівнем відтоку мізків з держави знаходиться на 3-4 місці серед 177 країн світу. кількість науковців в Українській державі порівняно з 1991 роком зменшилася на 80% [65].

Сьогодні Україна стоїть перед жорсткими викликами, пов'язаними з втратами людей, а відтак людського капіталу, у т. ч. внаслідок від'їзду досить значної частки населення за кордон, а найбільша частка українців-переселенців знаходить

прихисток у Польщі, Чехії, Німеччині, а у відсотковому відношенні до чисельності громадян країни - країнах Балтії. Однак ще нещодавно ці країни суттєво страждали також від впливу населення та «відтоку мізків» [83].

Звернемо увагу на особливості соціально-економічних процесів у деяких країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), зокрема Польщі та країнах Балтії, які у період власних трансформаційних процесів зіштовхнулися із значними еміграційними потоками, однак спромоглися вийти на шлях сталого зростання і розвитку. Їх досвід засвідчує, що еміграція робочої сили не має ознак критичних ризиків чи невідворотних негативних наслідків для країни та її подальшого розвитку. Радше вона формує низку викликів, у процесі переборення яких створюється середовище можливостей, яке значною мірою може компенсувати безпосередні міграційні втрати. Динаміка макроекономічного середовища. Розпад СРСР призвів до активізації значних міграційних потоків, насамперед у частині великих мас переселенців з колишніх соціалістичних країн до країн західної демократії. Доречно нагадати, що ще наприкінці 1980-х - початку 1990-х років з Польщі до Західної Європи виїхали тисячі людей. Причому на той час перша «постсоціалістична» хвиля була вельми неочікуваною для країн, до якої в'їжджали поляки, оскільки пропозиція робочої сили (поляків) значно випереджала попит на робочу силу з боку західноєвропейського бізнесу. Відтак, у переселенців не було практично інших можливостей як братись за низькооплачувану, малокваліфіковану роботу [87].

Соціально-економічний розвиток країн ЄС є вельми значимим фактором залучення трудових ресурсів, які шукають прихистку через негаразди у власній країні. Крім Німеччини, яка є провідною країною Європи, українці-переселенці найчастіше обирають Польщу та Чеську Республіку (Чехію), що зумовлено спільною (часто суперечливою) історією, близькістю мов, боротьбою (у різні періоди) проти радянського чи російського поневолення.

Важливе значення мають соціально-економічні успіхи Польщі та Чехії, які відносно недавно стали членами ЄС. За багатьма показниками, країни мають кращі економічні характеристики, ніж «старі» країни-члени ЄС. Так, країни демонструють

досить стійку динаміку нарощування ВВП, незначну інфляцію (крім років, у які «домінували» зовнішні шоки, зокрема енергетична криза, спровокована росією, як складова російської агресії). Країни мають власну стійку національну валюту, достатньо збалансовані фіскальні і зовнішньоекономічні баланси, виважені боргові позиції (практично знаходяться у межах Маастрихтських критеріїв). Зрозуміло, що соціально-економічні середовища Польщі та Чехії зможуть виступати взірцевими для українців при вирішенні проблемного питання про повернення до України.

Однак (це також слід пам'ятати) вже через десяток років ще частині недавніх іммігрантів значною мірою вдалося адаптуватись до нового середовища, а інша частина навіть поверталася на батьківщину з намірами чи створення власного бізнесу, чи роботи (у світлі набутого досвіду) у престижних компаніях, які сформувалися в країні за два десятиліття.

Порівняно із попередніми хвилями біженців в ЄС (наприклад, із Сирії та Афганістану), українці мають декілька переваг у адаптації до місцевого ринку праці [71].

По-перше, переважна більшість українців, що виїжджають до країн ЄС, отримують статус тимчасового захисту, який одразу дозволяє працювати, на відміну від статусу біженця.

По-друге, українці, що виїжджають до країн ЄС, в середньому мають вищий рівень освіти та залученості до робочої сили, порівняно із попередніми хвилями біженців, особливо жінки. Наприклад, у 2021 році українські жінки віком 25–64 роки мали в середньому 12,4 років освіти, що є близьким до європейських показників [62]. Натомість жінки того ж віку в Сирії мали лише 6,6 років освіти в середньому, жінки в Іраку – 6,4; а в Афганістані – лише 1,6 років. Схожою є і різниця в рівні залученості жінок до робочої сили: в Україні в 2021 році вона становила 48%, тоді як у Сирії – 16%, в Іраку – 11%, а в Афганістані – 15% [71].

Більше того, українці, що виїхали за кордон, в середньому мають вищий рівень освіти, ніж ті, що залишились в Україні. Крім того, ті українці, що виїхали в країни Західної Європи, мають вищий рівень освіти порівняно з тими, які виїхали до Польщі. Дослідження London School of Economics на основі опитування біженців у

Польщі та Австрії показує, що 83% українських біженців, що перебувають у Відні, мають вищу освіту. Тим часом серед українців, що перебувають у Кракові, вищу освіту мають 66% респондентів [82].

Поширеним є і знання англійської мови: 2/3 українців, що виїхали до Австрії, та 1/3 українців, що виїхали до Польщі, знають англійську.

За даними опитування українців працездатного віку у Польщі та Німеччині, проведеного EWL Migration Platform та Варшавським університетом, 47% українців, що перебувають та працюють у Польщі, володіють польською принаймні на розмовному рівні, 33% – володіють англійською.

В Німеччині 53% українців, які працюють там, володіють англійською, і 45% – німецькою. Зважаючи на різницю між українцями, що виїжджають до ЄС, та попередніми хвилями біженців, червневне дослідження 2022 року Європейського центрального банку прогнозувало рівень залученості українців до робочої сили на рівні 25–55% у середньостроковій перспективі.

Високий рівень освіти та знання мови допомагає українським біженцям у працевлаштуванні. Опитування ООН, проведене в грудні 2022 – січні 2023 років, свідчить, що близько 40% українських біженців або працювали за наймом, або були самозайнятими, що відповідає приблизно половині тих, хто до виїзду працював в Україні [61].

В Естонії близько 55% українських біженців працездатного віку з тимчасовим захистом уже знайшли роботу, а у Литві ця частка становить приблизно 50%. Ці працівники в основному зайняті у виробництві, будівництві, оптовій та роздрібній торгівлі, послугах розміщення та харчування та адміністративних послугах. А от у Ірландії, станом на січень 2023 року, тільки близько 20,7% українських біженців працездатного віку знайшли роботу та отримували заробітну плату.

Згідно з опитуванням EWL Migration Platform, відносна більшість українців працювали у секторі гостинності у Німеччині (31%).⁹³ На другому місці за кількістю зайнятих українців – сектор торгівлі (19%). Схожою є ситуація і в інших країнах: за даними дослідження Migration Policy Institute, в Нідерландах, наприклад,

українці працюють здебільшого у секторі гостинності, сільського господарства, логістики та послуг [71].

Згідно з дослідженням Національного банку Польщі, проведеним у листопаді 2022 року, найбільший відсоток українських біженців працює в галузі промисловості (19%) та в інших секторах (18%). Працюючі жінки-біженки набагато частіше зайняті в таких секторах, як готелі, ресторани та інші послуги. Крім цього, відсоток українських біженців, які працювали в Польщі за професіями, що вимагають університетської освіти (охорона здоров'я, освіта, культура та мистецтво), є вищим, ніж серед інших іммігрантів. Водночас 46% українських біженців працювали на роботах, нижчих від їхньої кваліфікації. Найпоширенішою відповіддю (37% респондентів) на запитання про їхній чистий дохід було від 2 до 3 тис. злотих (16,2–24,3 тис. грн), [87].

Крім цього, за дослідженням Польського економічного інституту, українці в Польщі активно відкривають бізнес. Станом на кінець вересня 2022 року, в Польщі працювали 24,1 тис. компаній з українським капіталом (25% від усіх компаній з іноземним капіталом), з яких 10,3 тис. були засновані після початку повномасштабного вторгнення. В основному вони представлені у секторах ритейлу (22%), будівництва (19%) та логістики (14%).

За наявними прогнозами, інтеграція українців у європейські суспільства матиме позитивний ефект як на ринок праці цих країн, так і на їхні економіки загалом, хоча в короткостроковій перспективі може мати деякі негативні наслідки.

Негативним короткостроковим ефектом може бути конкуренція із місцевими мешканцями на ринку праці, особливо у сферах, де найбільше українців знаходять роботу, що може призвести до зниження реальної заробітної плати у цих сферах. Також негативним ефектом може бути зростання інфляції через додатковий попит від українських біженців [71].

Однак ці негативні ефекти є короткостроковими: з часом ринок праці адаптується до додаткової робочої сили в цих секторах: наприклад, якщо в певній сфері зарплати стали надто низькими, деякі місцеві мешканці (та українці), що

працювали в цій сфері, можуть перекваліфікуватись та піти працювати у інший сектор, або ж переїхати у інший регіон, де попит на працівників у цій сфері більший.

До того ж, збільшення попиту завдяки українцям стимулюватиме економіку та сприятиме збільшенню зайнятості в усіх сферах. Наприклад, польські дослідники Duszczuk і Kaczmarczyk (2022) відзначають, що хоча в короткостроковій перспективі конкуренція в деяких секторах на ринку праці збільшилась, рівень безробіття в Польщі є нижчим від середнього в ЄС, та в середньостроковій перспективі ситуація на ринку праці нормалізується [83].

Довгостроковий ефект інтеграції українців у ринок праці країн ЄС наразі важко передбачити через велику кількість невідомих факторів, як-от: тривалість війни, кількість українців, які залишаться в Європі, хто саме з українців залишиться, а хто повернеться. Разом з тим, більшість попередніх досліджень про вплив імміграції загалом на економіку приймаючої країни та її ринок праці засвідчують позитивний фіскальний ефект імміграції та ефект економічного зростання, хоча і немає консенсусу щодо того, як імміграція впливає на рівень заробітних плат місцевої робочої сили.

З іншого боку, попередні дослідження показують, що рівень залученості до робочої сили біженців зазвичай є нижчим, ніж у інших мігрантів, а їх інтеграція – повільнішою. Однак, як зазначалось раніше, ситуація, в яку потрапили українці, є унікальною, з одного боку, через вищий рівень освіти та залученості до робочої сили, ніж у попередніх хвилях мігрантів, а з іншого – через легкий доступ до ринку праці приймаючих країн, а також через близькість мови і культури до Польщі та Чехії, які разом прийняли більше половини українських біженців. Тож варто очікувати, що позитивний вплив на місцеву економіку від інтеграції українців буде вищим, ніж вплив від інтеграції попередніх хвиль біженців.

Наявні прогнози також передбачають позитивний ефект від інтеграції українських біженців в європейських країнах. Наприклад, Національний банк України прогнозує, що до 2026 року ВВП Польщі та Чехії збільшиться на 2,2–2,3% порівняно з базовим сценарієм, а Німеччини – на 0,6%–0,65%. Oxford Economics у травні 2022 прогнозували, що якщо у Польщі залишиться 650 тис. українців, то ВВП

до 2030 року може зрости на 1,2%, а якщо українців залишиться 1 млн, то на 2%, порівняно зі сценарієм без вимушених українських переселенців [83].

Хоча стабілізувати зайнятість у країнах ЦСЄ поки не вдалося, однак доречно звернути увагу на дві обставини.

По-перше, країнам вдалося впоратися з молодіжним безробіттям, рівень якого знизився нижче 15%, що є позитивним сигналом для гальмування еміграції.

По-друге, безробіття серед осіб з вищою освітою у Польщі та Литві практично відсутнє, що є вагомим чинником збереження інтелектуального і людського капіталу в країнах.

Вкажемо ще на дві особливості державної політики, які (особливості) чітко проявились у Литві. Так низка напрямів дій першочергово спрямована на посилення людського капіталу, однак може мати вплив на прискорення еміграції (тобто, як і у багатьох інших напрямках політики, результати мають суперечливий характер).

По-перше, вагоме місце в утриманні молоді в країні займає політика залучення освіченої молоді у систему державного управління, підвищення престижності та якості державного управління, що сьогодні знаходить своє відображення у міжнародних індексах. Так, якщо значення Індексу ефективності державного управління у Литві у 2017 р. складало 79,8, а у 2019 р. — 80,8, то у 2020 р. — вже досягнуло 82,7. При цьому проявляється суперечність — отримання управлінських навичок підвищує «якість» молодих державних службовців, а відтак і попит на них з боку приватного сектору, у т. ч. іноземного. Тобто, може відбуватися «вимивання» працівників високої кваліфікації з національного державного сектору.

По-друге, вдосконалення освіти (що є одним з найвагоміших пріоритетів країн Балтії), як складова формування людського потенціалу, значною мірою знижує бар'єри для виїзду молоді у західні країни. Річ у тому, що ще на початку 2000-х років, коли стало зрозумілим, що 10 постсоціалістичних країн невдовзі стануть членами ЄС, знання іноземних мов стало необхідною умовою працевлаштування у країнах-кандидатах. Зокрема, у Литві стало «нормою», що випускники університетів, крім досконалого володіння рідною мовою, повинні були володіти

принаймні двома розповсюдженими мовами країн ЄС (крім англійської як обов'язкової, ще й німецькою, французькою, іспанською чи ін.).

Еміграційні втрати робочої сили, звичайно, вносять суттєві дисбаланси на національні ринки праці. Однак доречно також враховувати і вигоди (які, можливо, не можуть компенсувати всі втрати), пов'язані з емігрантами. Для всіх країн, які є експортерами робочої сили, характерними є «зворотні» потоки - спрямування частини зароблених коштів членам своєї родини, які залишились на батьківщині. Причому навіть через десятиліття такі ресурси продовжують відігравати значну роль. Так, у розглянутих країнах, хоча чисельність населення суттєво зменшилась, однак обсяги трансфертів зменшуються лише незначним чином (діаграма «Чисті персональні трансферти, отримані з-за кордону»). Стійкість трансфертів, які супроводжують (вказане вище) зростання ВВП на душу населення, означають зростання доходу в розпорядженні у сімей, які залишились на батьківщині, а відтак і покращення купівельної спроможності та добробуту, що є чинником стримування еміграції.

Зробимо ще одне загальне зауваження. Персональні перекази є важливими не лише у контексті доходу домогосподарств. Вони виконують роль інвестиційного ресурсу як через підвищення рівня заощаджень у структурі ВВП, так і витрат на придбання автомобілів, нерухомості, будівництво (власного житла), створення бізнесу. Такі трансферти особливо відіграють важливу роль для малих економік (до яких належать країни Балтії та Україна¹⁸), де обсяги трансфертів мають досить стійкий характер і можуть бути співрозмірні з обсягами припливу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) (діаграма «Персональні отримані трансферти та ПІІ», врізка «ПІІ у структурі ВВП»), [84].

Стосовно такого важливого чинника зростання і зайнятості, якими є ПІІ, зробимо наступне зауваження. Для країн, які започатковують трансформаційні процеси, іноземні інвестиції можуть відігравати вирішальну роль у формуванні та примноженні національного капіталу (який, як правило, вкрай малий для успішного старту процесів відновлення країни). Тому значні обсяги припливу ПІІ у структурі ВВП у перші перебудовчі роки (діаграма «Чистий приплив ПІІ») — наприкінці

1990-х років — фактично є відображенням зацікавленості і готовності іноземних інвесторів підтримувати економічне прискорення країни.

Вказані вище дисбаланси і суперечності попиту/пропозиції робочої сили (де поряд з міграційним впливом, що зменшує пропозицію, відбуваються позитивні процеси відновлення, які потребують нарощування трудових ресурсів) означають, що зростає актуальність залучення іноземної робочої сили. Однак доступ іноземців до національного ринку праці часто породжує суттєві гуманітарні, соціальні, психологічні суперечності, які легко можуть перерости в міжнаціональні протистояння. Відтак, розуміючи це, країни намагаються заздалегідь готувати законодавчу та інституційну основу для залучення іноземців до зайнятості. Передбачаючи дефіцит зайнятості в Україні, доречно відповідні політичні заходи готувати вже зараз.

Таким чином, попри ризики трансформаційного періоду, постсоціалістичні країни послідовно долали негаразди, справлялися з утворюваними викликами та в складних умовах запроваджували заходи, спрямовані на прискорене формування і подальше зміцнення людського капіталу. Завдяки якому, своєю чергою, створювались умови та можливості для стійкого соціально-економічного зростання і розвитку. І є підстави стверджувати, що такі напрями політики зможуть стати результативними і для України [84].

Варто зазначити, що українці мають високий рівень освіти та, відповідно, залученості до робочої сили інших країн. Це разом із спрощеною процедурою доступу до ринку праці робить адаптацію українців до ринку праці простішою, порівняно із попередніми хвилями біженців. Це уже дає свої результати, зважаючи на відносно високий відсоток українців, які уже знайшли роботу на ринках праці ЄС попри труднощі, з якими вони все ж стикаються при пошуку роботи. Інтеграція українців до ринків праці ЄС справляє значний позитивний ефект на економіку цих країн. Тож варто очікувати, що ці країни будуть зацікавлені у тому, щоб українці залишились і після війни. Разом з тим, це матиме значний негативний ефект на економіку України та поглибить демографічну кризу та «відтік мізків».

Отже, станом на кінець червня 2023 року, за кордоном (крім росії та Білорусі) перебувало 4,3–5,4 млн українських біженців, у росії та Білорусі – близько 1,3 млн осіб. Таким чином, загалом за межами України станом на кінець червня 2023 року через війну перебуває 5,6–6,7 млн українців. Це на 0,3–0,5 млн більше, ніж за оцінками, представленими у проміжному звіті цієї записки (станом на кінець 2022 року, ця кількість складала 5,3–6,2 млн осіб), [75].

Переважає більшість українців, що перебувають за кордоном, – це жінки (найбільша частка жінок 35–49 років) та діти. Найбільше біженців виїхало до Німеччини, Польщі, Чехії та Італії. Значна частина біженців втратила велику частину доходів після початку війни.

В Європейському Союзі усі українці мають право на отримання статусу тимчасового захисту. Хоча цей статус і надає право на проживання, роботу, освіту та медицину в усіх країнах ЄС, умови життя українців в різних країнах ЄС суттєво різняться, оскільки деякі із них, як-от Німеччина, забезпечують суттєві соціальні виплати, а в інших, як-от у Польщі, такі виплати є невисокими або відсутні зовсім.

Хоча переважна кількість українців, які зараз перебувають за кордоном, кажуть, що планують повернутись та надають перевагу життю в Україні, ми не впевнені, що вони усі насправді повернуться. Для цього є багато причин.

По-перше, чим довше триватиме війна, тим більше українців знайдуть роботу за кордоном та адаптуються до життя там.

По-друге, навіть якщо життя в Україні подобається більше, ніж життя за кордоном, деякі українці вважають, що перспективи для їхніх дітей кращі за кордоном, тому готові терпіти тимчасові незручності заради майбутнього дітей.

Окрім того, людям, що виїхали за кордон із зони бойових дій, може бути нікуди повертатись, тож повернення залежить від швидкого відновлення їхніх регіонів або ж надання підтримки для переїзду в інші регіони України.

Іншими потенційними причинами того, чому кількість українців, що залишаються за кордоном, може бути більшою, ніж впливає з їхніх відповідей, є небажання респондентів опитувань давати «соціально небажані відповіді», а також інтерпретація «повернення в Україну» як тимчасового відвідування [71].

Цікавими є результати регресійного аналізу щодо факторів, які корелюються із поверненням українських біженців у майбутньому. Наш аналіз показує, що люди, які активно шукають роботу в поточній країні перебування, та люди, які є студентами в навчальних закладах країни перебування, менш схильні повертатись в Україну. Це може бути пов'язано із тим, що ці люди адаптуються до життя країни перебування, бо бачать своє майбутнє там.

Також менш схильні повертатись люди з Центральної України. Люди, що мали високий дохід до війни, більш схильні повертатись, а ті, що мають високий рівень доходу зараз, – менш схильні бажати повернення. Це може бути пов'язано із тим, що ті люди, що мали вищий рівень доходу до війни, мають більше можливостей заробляти гроші в Україні, а ті, хто мають вищий рівень доходу зараз, – в країні поточного перебування.

За розрахунками, за кордоном можуть залишитись від 1,3 млн до 3,3 млн українців. Більш схильними до повернення є люди похилого віку, люди з нижчим рівнем освіти, а також ті, хто працював до війни. Неповернення українців матиме суттєвий вплив на українську економіку, яка може втратити від 2,7% до 6,9% свого ВВП [82].

Виділяють два фактори, що можуть вплинути на те, чи повернуться українці, а саме: як місцеві мешканці в інших країнах ставляться до українських біженців, а також як українці адаптуються.

Українці адаптуються до ринків праці ЄС швидше за біженців попередніх хвиль, що не дивно, зважаючи на високий рівень освіти й кваліфікації українців, надання ЄС усім українцям статусу тимчасового захисту, який надає право на роботу одразу, а також готовність українців на додаткові зусилля для пошуку роботи й започаткування бізнесу.

Ці фактори вказують на те, що українцям буде легше адаптуватись до життя за кордоном, аніж біженцям попередніх хвиль, що збільшує ризик того, що вони не повернуться в Україну (за нашими розрахунками, кількість біженців, яка не повернеться до України, зросла на 0,4–0,6 млн осіб: з 0,86–2,7 млн станом на грудень 2022 до 1,3–3,3 млн станом на червень 2023 року).

3.2. Перспективи повернення висококваліфікованих спеціалістів та шляхи вдосконалення міграційної політики України з урахуванням світового досвіду

Проаналізувавши міжнародний досвід, розглянемо перспективи повернення українців з-за кордону. За даними Звіту в рамках проєкту «Біженці з України: наміри повернутися, вплив на українську економіку та рекомендації щодо державної політики» проведені дві хвили опитування дослідницькою агенцією Info Sapiens на замовлення Центру економічної стратегії визначено, що ключовими чинниками у повернення біженців додому після завершення конфлікту є:

- безпека;
- наявність житла, куди можна повернутися;
- можливість заробляти на життя;
- порівняння загальних умов життя вдома та в країні їх перебування [71].

Війна росії проти України не є першою війною, що спричинила велику хвилю біженців. Можна використати досвід інших країн, що зазнали війн, щоб зрозуміти, якою має бути державна політика, щоб повернути біженців після закінчення війни. Використовуючи досвід біженців через війни у Боснії, Сирії, Афганістані та інших країнах, дослідники аналізують, що впливає на повернення та неповернення біженців після закінчення війни.

Дослідники наголошують, що «добровільно-обов'язкові» схеми повернення біженців, коли біженцям надають безкоштовний транспорт та певну компенсацію за повернення, не завжди працюють. Якщо в рідній країні біженців не створені нормальні умови життя та якщо біженцям немає де жити, такі схеми не будуть успішними, навіть якщо, залишаючись, біженці втрачають певні пільги та дохід [83].

Іншим трендом, характерним для повернення біженців, є розділення родин, коли спершу повертається лише частина родини, щоб оцінити ситуацію та зрозуміти, чи є вдома умови для нормального життя.

Варто зауважити, що в українському контексті цей тренд може бути відсутнім, адже багато українських родин було розділено на початку війни, коли чоловіки залишались в Україні, а жінки та діти виїжджали за кордон.

Іншим цікавим уроком із досвіду інших хвиль біженців є урбанізація. Люди, які до війни проживали у сільській місцевості та заробляли на життя фермерством, виїхавши до іншої країни, були позбавлені можливості продовжувати попередній вид діяльності та мали жити та працювати у містах. Повертаючись до рідної країни, такі люди часто не можуть або не хочуть повертатись у рідну сільську місцевість, натомість оселяються в містах, сприяючи урбанізації країни [86].

Дослідники із американського Інституту Миру наголошують, що міжнародні організації, які займаються біженцями, мають більший досвід допомоги біженцям повернутись до сільської місцевості та не мають досвіду для належної допомоги у поверненні біженців до міст. Незрозумілим є те, чи сприяє залучення біженців до освіти та ринку праці в приймаючих країн поверненню після закінчення конфлікту, чи, навпаки утримує їх у приймаючій країні [82].

Дослідження Світового Банку показує, що відповідь на це питання є різною у різних випадках. Для того щоб стимулювати повернення біженців, міжнародна гуманітарна допомога має бути довгостроковою та націленою на відновлення інфраструктури та державних послуг, як-от освіта та медицина. Адже якщо підтримка буде лише короткостроковою, наприклад, надання їжі, ліків та одягу, то коли така підтримка закінчиться, а умов для гідного життя не буде створено, біженці, які мали досвід проживання в іншій країні, можуть повертатися туди. Причому інвестиції в інфраструктуру мають включати в себе не лише витрати на будівництво інфраструктури, а й майбутні експлуатаційні витрати [66].

Офіційна інформація щодо умов у рідній країні біженців має бути правдивою. Якщо офіційна влада та міжнародні інституції малюють занадто райдужну картину умов життя, це лише підриває довіру до них та не стимулює до повернення в умовах, коли біженці мають інші джерела інформації про реальний стан справ або ж можуть знову покинути країну.

Згідно з опитуванням ООН, проведеним у квітні–травні 2023 року, 62% українських біженців готові повернутися додому, коли «ситуація дозволить це зробити». Це переважно особи поважного віку; проживають в країнах, що межують з Україною; мають близьких членів сім'ї, які перебувають в Україні.

Водночас, на момент проведення опитування:

14% біженців планували повернутися протягом наступних 3-х місяців, тобто влітку 2023 року.

18% ще не визначилися зі своїм майбутнім і з тим, планують вони повернутися до України чи ні.

А 6% біженців взагалі не планували повертатися. В основному, це особи зі Сходу України, який найбільше постраждав унаслідок повномасштабного вторгнення, і вони проживають в країнах, які не межують з Україною [61].

У другій хвилі нашого опитування, яке було проведене у квітні–травні 2023, знову запитали в українських біженців про їхні плани щодо повернення до України. Хоча більшість біженців все ще планує повернутись до України (41% – «точно» та 22% – «скоріше»), цей показник є нижчим порівняно із груднем–листопадом минулого року, коли близько 50% казали, що точно планують повернутись до України, а 24% скоріше планують.

Плани на повернення найбільше змінилися серед українців у Польщі: якщо в листопаді–грудні 2022 року близько 50% точно планували повернутись в Україну та ще 25% скоріше планували, то станом на квітень–травень 2023 лише 35% респондентів, що перебувають у Польщі, точно планують повертатись, а 24% – скоріше планують. Це може бути пов'язано як і зі зміною настроїв біженців, так і з поверненням тих, хто це планував, у період між груднем 2022 і квітнем 2023 року [71], (див. Рис. 3.1.).

Для того щоб зрозуміти, чи дійсно українські біженці змінили свої плани щодо повернення, чи просто ті, хто планував повернення, уже повернулись, ми запитали опитаних біженців про те, чи змінилися їхні плани щодо повернення в Україну порівняно з листопадом–груднем минулого року.

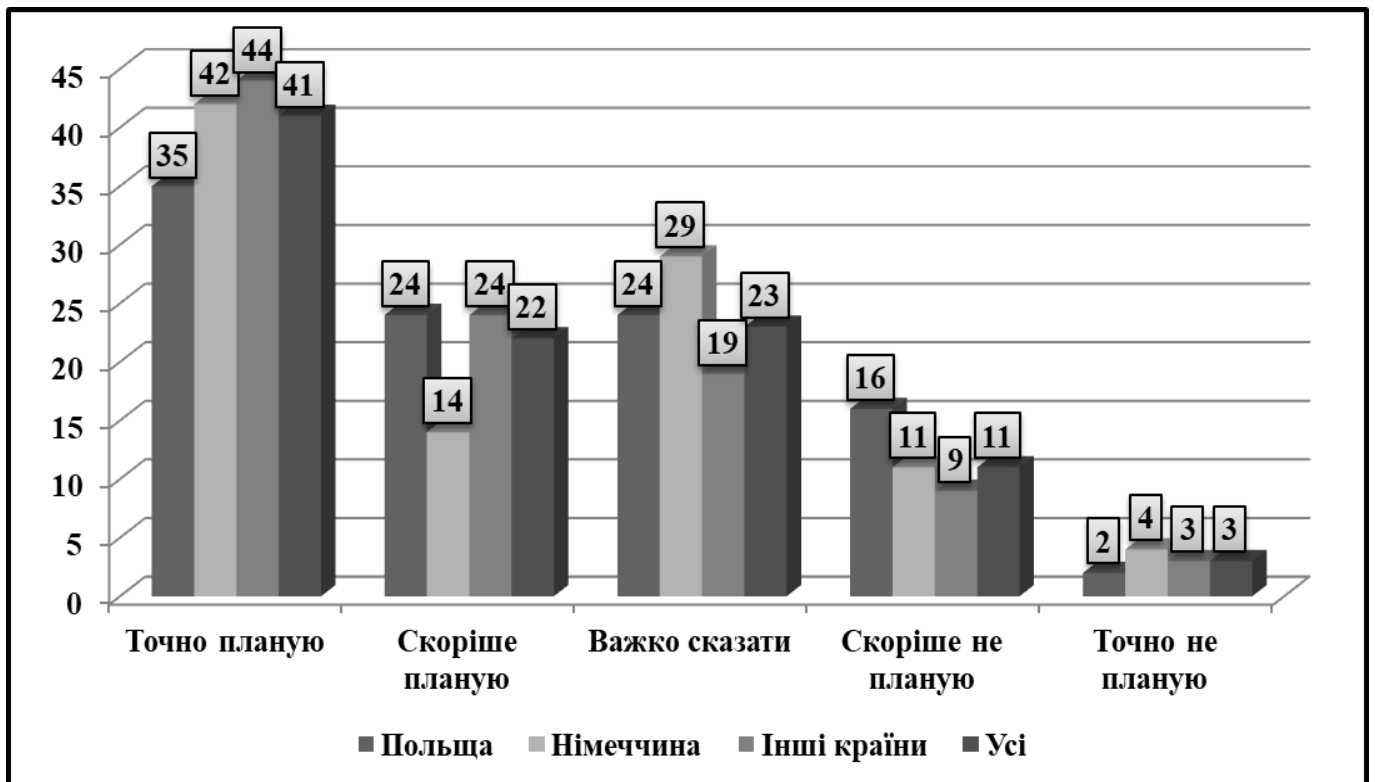

Рис. 3.1. Відповіді респондентів на питання «Чи плануєте Ви повернутися в Україну?», у розподілі за країною перебування, (%).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

59% українських біженців не змінили свої плани за цей час, тоді як 8% більше схиляються до думки не повертатись, 24% схиляються до думки повернутись, але пізніше, ніж планували раніше, 5% планують повертатись раніше, ніж планували, і лише 3% планують повернутись і не планували цього у листопаді–грудні 2022 (див. Рис. 3.2.).

Це свідчить про те, що більшість людей змінили лише плани щодо часу повернення, а не те, чи планують вони повернутись взагалі. Разом з тим 9% біженців, які брали участь і в першій, і в другій хвилі опитування, вже повернулись до України станом на квітень–травень 2023 року. Тож зменшення частки людей, які планують повернутись, може бути зумовлено передусім поверненням тих українців, хто це планував ще в грудні. Серед тих, хто планував повернутись, станом на квітень–травень 2023 року 58% планують це зробити лише після закінчення війни, а 41% – навіть до закінчення. Із тих, хто планував повернутись до закінчення війни,

11% хотіли це зробити уже навесні 2023, 37% – влітку 2023, 35% – до кінця 2023 року, а 18% – пізніше. Таким чином, важливою буде фактична динаміка повернення влітку 2023 року [71], (рис. 3.2.):

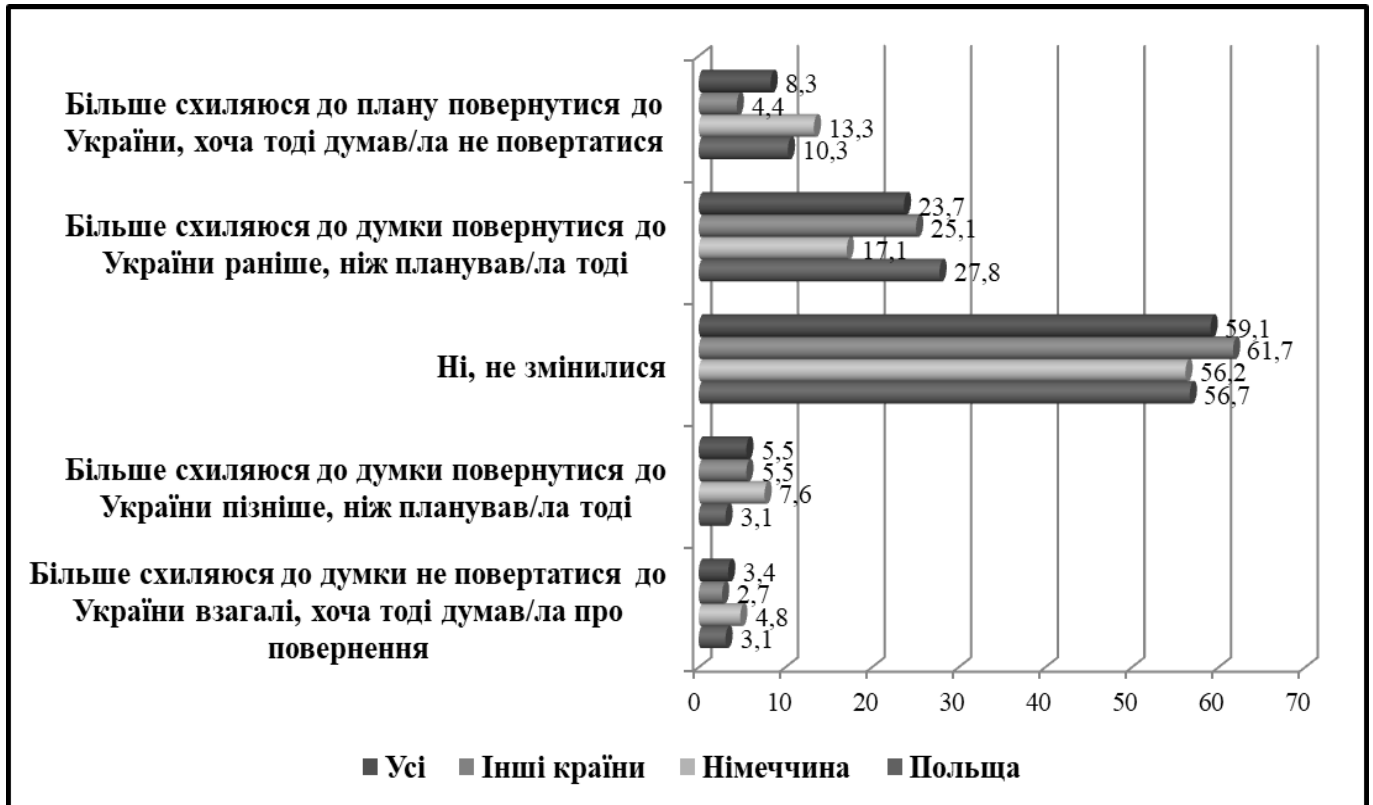

Рис. 3.2. Чи змінилися плани біженців щодо повернення в Україну між листопадом 2022 і травнем 2023, (%).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Лише невелика частина біженців (23%) готові повернутись до інших регіонів, а не в рідні регіони, якщо в їх рідний регіон повертатись буде небезпечно (Рисунок 41). Разом з тим, молодші українці є більш відкритими до повернення у інший регіон (якщо лише 15% українців віком 50+ були б точно чи скоріше готові до повернення у інший регіон, то серед українців віком 18–24 років точно або скоріше повернутись готові 36%).

У другій хвилі опитування ми також запитали дорослих українських біженців про те, чи хотіли б їхні діти повернутись до України, чи вони надають перевагу

життю за кордоном. Для дітей адаптація в новій країні може бути легшою, аніж для їх батьків, особливо якщо вони ходять у місцеву школу, вчать там мову та заводять нових друзів. Діти старшого шкільного віку можуть також планувати вступ у місцевий університет після закінчення школи та залишитись за кордоном, навіть якщо їх батьки повернуться в Україну. Через це важливо розуміти і преференції дітей окремо від їх батьків.

Рисунок 3.3. показує відповіді батьків на питання щодо того, чи надають їх діти перевагу поверненню в Україну, чи життю за кордоном, за віковою групою дітей. Хоча більша частина дітей надає перевагу поверненню до України (38% точно, 17% скоріше), ці цифри є меншими, аніж серед дорослих.

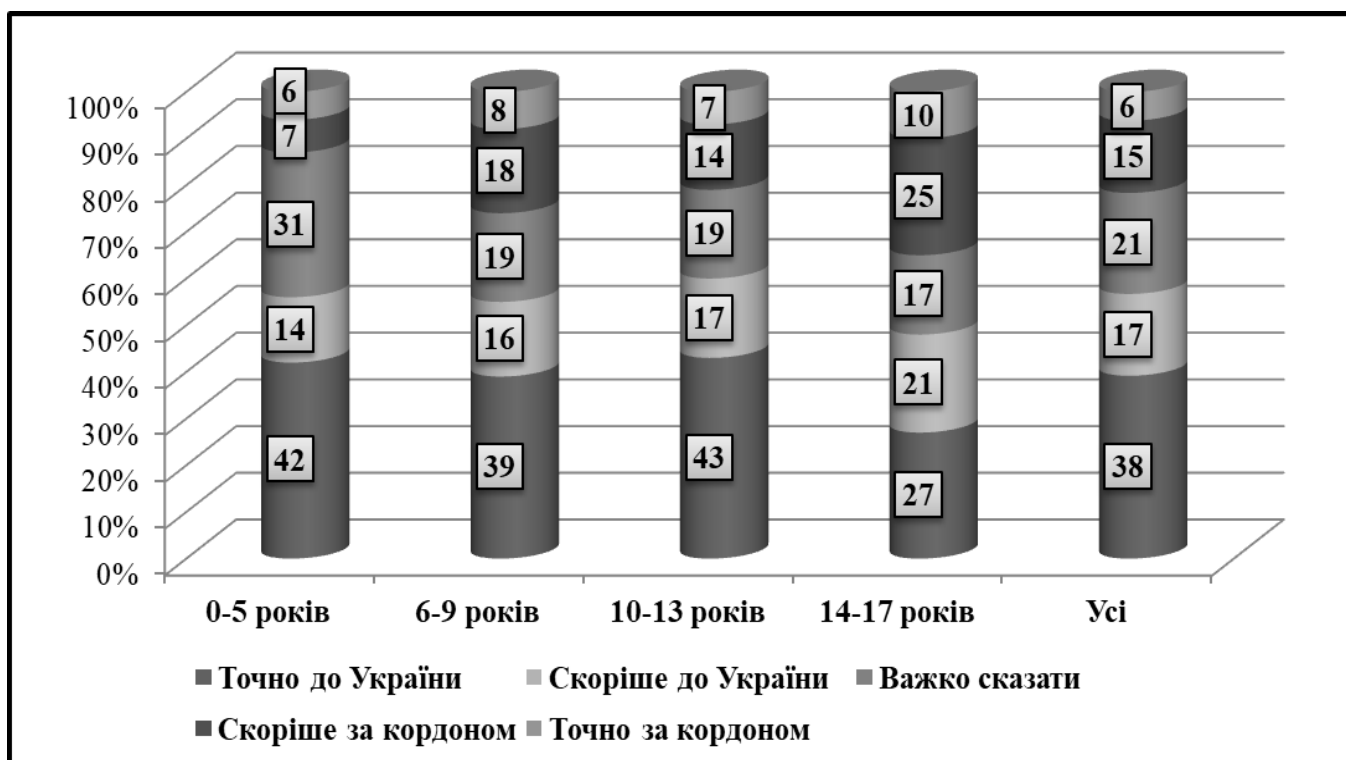

Рис. 3.3. Відповіді респондентів на питання «Чи хоче Ваша дитина

повернутись до України чи залишитись за кордоном?», у розподілі за віком, (%).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Окремо варто зауважити, що діти старшого шкільного віку (14–17 років) є найменш схильними до повернення (27% точно надають перевагу поверненню до

України, 21% – скоріше). Це також підтверджує гіпотезу, що велика частина дітей цього віку можуть вступити до університетів за кордоном та залишитись там жити, навіть якщо їх батьки повернуться [71], (див. Рис. 3.3.).

Важливим фактором, що впливає на те, чи повернуться українці додому, є також адаптація до ринку праці за кордоном. Тим, хто знайшов добре оплачувану роботу, особливо за своєю спеціальністю, може бути більш комфортно залишитись там, де вони зараз живуть зараз, аніж повертатись до України та шукати нову роботу.

Рисунок 3.4. показує ситуацію з працевлаштуванням українських біженців в країнах ЄС станом на травень 2023 року [71], (рис. 3.4.):

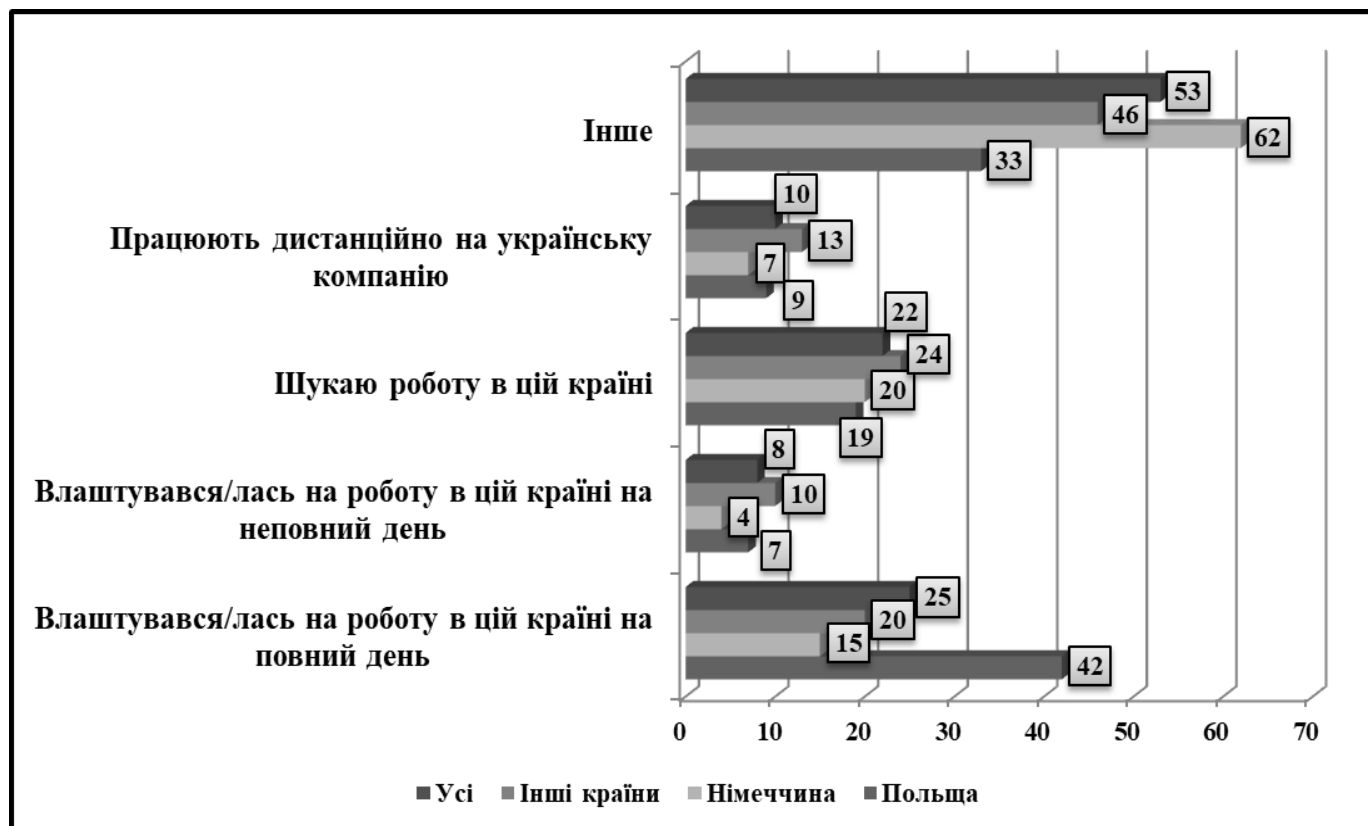

Рис. 3.4. Відповіді респондентів на питання «Який поточний статус Вашої зайнятості?», станом на травень 2023, (%).

Примітка. Побудовано автором за даними опитування Info Sapiens на замовлення ЦЕС, листопад 2022 і травень 2023.

Через низьку кількість опитаних в країнах поза Польщею та Німеччиною, на цьому рисунку ми об'єднали дані щодо інших країн у показник «Інші». З цього рисунку можемо зробити декілька висновків.

По-перше, в усіх країнах збільшився відсоток біженців, які влаштувались на роботу в даній країні на повний робочий день. В Польщі цей відсоток зріс з 30% до 42%, у Німеччині – з 8% до 15%, а загалом цей відсоток зріс з 20 до 25%. Частка тих, хто працює, але неповний робочий день, дещо знизилась і коливається від 4% в Німеччині до 10% в інших країнах. Це означає, що частина українців, які раніше працювали неповний робочий день, перейшли на повну ставку.

Разом з тим, частка тих, хто шукає роботу, теж знизилась, але теж незначуще: в усіх країнах близько п'ятої частини від усіх дорослих біженців продовжують шукати роботу. Близько 10% українських біженців продовжують працювати дистанційно на українську компанію.

Прикметно, що в Німеччині частка українців з «іншою зайнятістю» збільшилась з 66% до 82%. Це може бути пов'язано з тим, що в Німеччині велика кількість українців (36%) навчається в місцевих навчальних закладах. Хоча частина із них може навчатись у закладах вищої освіти або за іншими довгостроковими програмами, можна припустити, що значна частина із них відвідує курси із вивчення німецької мови, інтеграційні курси чи інші короткострокові курси. Це є частиною німецької стратегії інтеграції українських біженців: замість того щоб змушувати біженців до пошуку роботи одразу, їм надається можливість відвідувати оплачувані інтеграційні чи мовні курси. Відносно високою є і частка українців в Німеччині, які продовжують дистанційно навчатись в українських навчальних закладах, – 14%.

Станом на травень 2023 року, серед працюючих українських біженців, 34% працюють за спеціальністю, 7% – за суміжною спеціальністю, а 59% – за зовсім іншою спеціальністю. З листопада 2022 року дещо збільшилась частка українців, що працюють за спеціальністю, – з 29% до 34% та зменшилась частка людей, що працюють за суміжною спеціальністю, тоді як частка людей, що працюють не за спеціальністю, залишилась незмінною. Як зазначалось вище, логічним є те, що з часом більше людей починає працювати за спеціальністю, адже з часом вони

можуть підтвердити українські документи про навчання, вивчити місцеву мову або пройти короткі курси підвищення кваліфікації.

Таким чином, для того щоб стимулювати українських біженців повернутись до України, рекомендуємо такі кроки:

1. Співпраця із країнами ЄС у поверненні українців після війни. Україна має співпрацювати із європейськими партнерами задля повернення українців після війни. Як ми показали в попередніх частинах цього дослідження, якщо українські біженці залишаться за кордоном, українська економіка зазнає значних втрат. Отже, Україна має донести до європейських партнерів, що допомога Україні у поверненні біженців після війни буде великою підтримкою для неї. Хоча якщо українці залишаться за кордоном, то європейські країни отримають пряму економічну вигоду, але і в разі їх повернення додому існуватиме непряма вигода для Європи. Повернення біженців зміцнить економіку України та дозволить їй більше інвестувати у безпеку та відновлення, що означає, що вона потребуватиме менше європейських коштів.

2. Швидка післявоєнна відбудова постраждалих регіонів. Для того щоб українцям із регіонів, які постраждали від війни, було куди повертатись, потрібно швидко відбудувати зруйновані регіони. При цьому, слід уникати помилок, яких припускалися під час післявоєнної відбудови 100 в інших країнах: треба відновлювати не лише житлові будинки, а й інфраструктуру, узгоджувати, хто відповідає за відбудову кожного об'єкта, щоб різні організації не дублювали функції один одного, а також запровадити контроль за використання коштів, щоб уникнути корупції.

3. Поки триває відбудова, надавати допомогу людям із постраждалих та окупованих регіонів. Це може бути як грошові виплати, так і забезпечення житлом чи субсидування його оренди у регіонах України, які не зазнали руйнувань внаслідок війни. Це дозволить повернутися до України тим, хто хоче цього вже зараз, але не має куди повертатися.

4. Розвиток механізмів державно-приватного партнерства. Для того щоб інвестор мав намір вкладати кошти в українську економіку (наприклад, побудувати

промислове підприємство у відносно безпечному регіоні) без побоювань щодо пошуку робочої сили, держава може будувати житлові будинки для потенційних працівників.¹⁰⁸ Це сприятиме поверненню українських біженців, особливо тих, хто виїхав із зони бойових дій і кого зруйнований або дім, або місто, та яким буде складно повернутись у рідний регіон одразу після закінчення війни.

5. Допомога у пошуку роботи у безпечнішому регіоні, курси перекваліфікації. Багато українців, особливо тих, хто виїхав із зони бойових дій, кажуть, що вагомим стимулом повернутись в Україну була б можливість знайти добре оплачувану роботу у більш безпечному регіоні. У цьому можуть допомогти як державні структури (як-от Служба зайнятості), так і приватні організації. Наприклад, для біженців в Європі існують програми перекваліфікації, які оплачуються як урядами країн, так і благодійними організаціями. Такі курси вони могли б проводити і в безпечніших регіонах України, щоб біженці мали стимул туди повертатись.

6. Збільшення ресурсів на комунікацію зі співвітчизниками за кордоном через дипломатичні представництва. Можна організовувати регулярні зустрічі, консультації та інформаційні семінари для українських громадян, які залишили Україну.¹⁰⁹ Ці заходи не тільки допоможуть забезпечити належну інформованість щодо можливостей та перспектив повернення, а й створять платформу для обміну досвідом та побудови спільноти, а також проінформують українців, що перебувають за кордоном, про юридичний аспект співпраці з Україною (віддалена робота на українську компанію, співпраця з українським бізнесом тощо). Разом із тим важливо, щоб такі заходи були дійсно ефективними у побудові зв'язків між українською діаспорою та Україною, тому важливо випробовувати різні формати таких заходів та залишати лише ті, які є найефективнішими.

7. Спрощена реінтеграція дітей до навчання в українських школах. Коли українські діти будуть повертатися до України, слід зарахувати вивчені ними предмети за кордоном та поновити їх у школах без додаткових іспитів. Це дозволить дітям продовжити навчання без затримок і стресу, забезпечуючи безперервний освітній процес.

Висновки до розділу 3

Отже, станом на кінець червня 2023 року, за кордоном (крім росії та Білорусі) перебувало 4,3–5,4 млн українських біженців, у росії та Білорусі – близько 1,3 млн осіб. Таким чином, загалом за межами України станом на кінець червня 2023 року через війну перебуває 5,6–6,7 млн українців. Це на 0,3–0,5 млн більше, ніж за оцінками, представленими у проміжному звіті цієї записки (станом на кінець 2022 року, ця кількість складала 5,3–6,2 млн осіб).

Переважає більшість українців, що перебувають за кордоном, – це жінки (найбільша частка жінок 35–49 років) та діти. Найбільше біженців виїхало до Німеччини, Польщі, Чехії та Італії. Значна частина біженців втратила велику частину доходів після початку війни.

Таким чином, попри ризики трансформаційного періоду, постсоціалістичні країни послідовно долали негаразди, справлялися з утворюваними викликами та в складних умовах запроваджували заходи, спрямовані на прискорене формування і подальше зміцнення людського капіталу. Завдяки якому, своєю чергою, створювались умови та можливості для стійкого соціально-економічного зростання і розвитку. І є підстави стверджувати, що такі напрями політики зможуть стати результативними і для України.

Варто зазначити, що українці мають високий рівень освіти та, відповідно, залученості до робочої сили інших країн. Це разом із спрощеною процедурою доступу до ринку праці робить адаптацію українців до ринку праці простішою, порівняно із попередніми хвилями біженців. Це уже дає свої результати, зважаючи на відносно високий відсоток українців, які уже знайшли роботу на ринках праці ЄС попри труднощі, з якими вони все ж стикаються при пошуку роботи. Інтеграція українців до ринків праці ЄС справляє значний позитивний ефект на економіку цих країн. Тож варто очікувати, що ці країни будуть зацікавлені у тому, щоб українці залишились і після війни. Разом з тим, це матиме значний негативний ефект на економіку України та поглибить демографічну кризу та «відтік мізків».

ВИСНОВКИ

Зі стародавніх часів міграція не втратила свого значення і надалі залишається одним із центральних світоформуючих чинників. У сучасних реаліях становлення інформаційної економіки найбільш відчутну роль відіграє міграція інтелектуальна, тому питання збереження інтелектуального потенціалу країни стає ключовим у визначенні її місця в майбутньому. Від грамотно продуманої державної політики багато в чому залежить – буде це місце у верхньому ярусі, в партері, а чи головна роль на сцені.

У сучасних умовах інтелектуальна міграція має суттєвий негативний вплив на економічне, соціальне та інноваційне процвітання країни. Проблематика не тільки не втрачає, а й посилює свою актуальність серед інших напрямів наукових досліджень. Сприяють цьому глобальні виклики та потрясіння, як війна в Україні, результатом чого є суттєве зростання міграційних потоків.

Від війни в Україні до триваючого конфлікту в Сирії, кліматичних потрясінь та економічних потрясінь у Східній Африці та Латинській Америці – глобальна нестабільність зростає. Згідно зі звітом, опублікованим Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), зараз більше людей, ніж будь-коли, були змушені залишити свої домівки. Наприкінці 2022 року ця цифра становила 108 мільйонів, а лише за перші кілька місяців 2023 року зросла до 110 мільйонів.

На кінець 2022 року більше половини всіх біженців (52%), включаючи інших, які потребують міжнародного захисту, були з Сирії, України та Афганістану.

Ескалація війни в Україні в лютому 2022 року призвела до найшвидшого переміщення людей у Європі з часів Другої світової війни. У перші дні близько 200 тисяч біженців щодня переходили до сусідніх країн. Станом на кінець червня 2023 року, за кордоном (крім росії та Білорусі) перебувало 4,3–5,4 млн українських біженців, у росії та Білорусі – близько 1,3 млн осіб. Таким чином, загалом за межами України станом на кінець червня 2023 року через війну перебуває 5,6–6,7 млн українців. Це на 0,3–0,5 млн більше, ніж за оцінками, представленими у проміжному

звіті цієї записки (станом на кінець 2022 року, ця кількість складала 5,3–6,2 млн осіб).

Переважає більшість українців, що перебувають за кордоном, – це жінки (найбільша частка жінок 35–49 років) та діти. Найбільше біженців виїхало до Німеччини, Польщі, Чехії та Італії. Значна частина біженців втратила велику частину доходів після початку війни.

Таким чином, попри ризики трансформаційного періоду, постсоціалістичні країни послідовно долали негаразди, справлялися з утворюваними викликами та в складних умовах запроваджували заходи, спрямовані на прискорене формування і подальше зміцнення людського капіталу. Завдяки якому, своєю чергою, створювались умови та можливості для стійкого соціально-економічного зростання і розвитку. І є підстави стверджувати, що такі напрями політики зможуть стати результативними і для України.

Варто зазначити, що українці мають високий рівень освіти та, відповідно, залученості до робочої сили інших країн. Це разом із спрощеною процедурою доступу до ринку праці робить адаптацію українців до ринку праці простішою, порівняно із попередніми хвилями біженців. Це уже дає свої результати, зважаючи на відносно високий відсоток українців, які уже знайшли роботу на ринках праці ЄС попри труднощі, з якими вони все ж стикаються при пошуку роботи. Інтеграція українців до ринків праці ЄС справляє значний позитивний ефект на економіку цих країн. Тож варто очікувати, що ці країни будуть зацікавлені у тому, щоб українці залишились і після війни. Разом з тим, це матиме значний негативний ефект на економіку України та поглибить демографічну кризу та «відтік мізків».

Виділяють два фактори, що можуть вплинути на те, чи повернуться українці, а саме: як місцеві мешканці в інших країнах ставляться до українських біженців, а також як українці адаптуються. Українці адаптуються до ринків праці ЄС швидше за біженців попередніх хвиль, що не дивно, зважаючи на високий рівень освіти й кваліфікації українців, надання ЄС усім українцям статусу тимчасового захисту, який надає право на роботу одразу, а також готовність українців на додаткові зусилля для пошуку роботи й започаткування бізнесу.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
2. Закон України «Про наукову й науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII.
3. Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 49-50.
4. Закон України «Про імміграцію» від 7 червня 2001 року. - №2491 / Урядовий кур'єр. - 7 липня 2001.
5. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 року N 3773-VI.
6. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року N 3671-VI.
7. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 року N 3739-VI.
8. Закон України «Про державний кордон України» від 04 листопада 1991 року № 1777-XI.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.12.2002 № 1983 «Про затвердження Порядку формування квоти імміграції».
10. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року» від 12 липня 2017 р. № 482-р.
11. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб N 116-VI (116-17) від 15.01.2008, ВВР, 2008, N 9. - 86с.
12. Указ Президента України «Про Концепцію державної міграційної політики» від 30 травня 2011 року N 622/2011.

13. Баєва, О. (2023). Причини та наслідки інтелектуальної міграції людського капіталу. *Економіка та суспільство*, (52). 2023. <https://doi.org/10.32782/10.32782/2524-0072/2023-52-13>.
14. Власова Т. Р. Міжнародна інтелектуальна міграція: від «відпливу умів» до їх циркуляції. Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика. 2020. Вип. I-II (77-78). С. 315-325.
15. Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні : аналіт. доп. / [В. Потапенко, А. Головка, О. Валецький та ін.]; за ред. В. Потапенка. – Київ: НІСД, 2023. – 33 с.
16. Гавриловський О., Я. Сташенко. 2021. «Формування інтелектуального капіталу та розвиток інтелектуальної міграції в умовах глобалізації». *Східноєвропейський науковий журнал* 2 (6 (70)): 46–51.
17. Дюдато, Д., А. Моррісон і С. Петралія. 2021. «Міграція та винаходи в епоху масової міграції». *Журнал економічної географії* 22 (2): 477–498.
18. Захаревич Н. П. Проблеми та наслідки інтелектуальної міграції в Україні. Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір. 2019. С. 229-234.
19. Іващук І. О., Стахова Н. В., Живко М. А. Міжнародні міграційні процеси: навчальний посібник / І. О. Іващук, Н. В. Стахова, М. А. Живко. – Тернопіль: ЗУНУ. 2022. 204 с.
20. Князевич А. О., Крайчук О. В., Остапчук В. О. Інноваційність економіки: міжнародна оцінка та фактори впливу. Інвестиції: практика та досвід. 2020. № 13-14. С. 26–33. DOI: <http://doi.org/10.32702/2306-6814.2020.13-14.26>.
21. Колесник І., Черкасов А. «Інтелектуальна міграція як виклик інноваційного розвитку національної економіки»: *Колективна монографія*, за редакцією В. Гончара та І. Коростової, 2023. С.247–257.
22. Краус Н. М. Інноваційна економіка в глобалізованому світі: інституціональний базис формування та траєкторія розвитку: монографія. Київ : Аграр Медіа Груп. 2019. 492 с.

23. Ло, Л., В. Лі та Ю. Тан. 2023. «Інтелектуальна міграція та міжнародна студентська мобільність». *Журнал етнічних та міграційних досліджень* 49 (18): 4621–4640.
24. Ло Л., В. Лі та В. Ю. 2019. «Висококваліфікована міграція з Китаю та Індії до Канади та Сполучених Штатів». *Міжнародна міграція* 57 (3): 317–333.
25. Людський розвиток в Україні. Пріоритети національної політики мінімізації асиметрії українського ринку праці / кер. авт. кол. О. І. Цимбал; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ : Академперіодика, 2021. 210 с.
26. Міщук Г., І. Рощик, Я. Сулковська та С. Войтович. 2019. «Перспективи оцінки впливу зовнішньої студентської міграції на відновлення інтелектуального потенціалу країни (на прикладі України)». *Економіка та соціологія* 12(3): 209–219.
27. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія / О.А. Малиновська. – К.: НІСД, 2018. – 472 с.
28. Мищак І.М. Вирішальний рік для України, Європи і світу: Оцінка військових експертів (аналітичний огляд зарубіжної преси про події в Україні за 1–31 січня 2024 р.) // Україна у відгуках зарубіжної преси. 2024. Вип. 1 (179). С. 6–23.
29. Мищак І.М. Оцінка ситуації для України під кінець другого року війни та прогнози на 2024 рік (аналітичний огляд зарубіжної преси про події в Україні за 1–31 грудня 2023 року) // Україна у відгуках зарубіжної преси. 2023. Вип. 12 (178). С. 6–23.
30. Мульська О. П. Міграційні процеси & економічне зростання: теорія каузальності та практика ефективного управління: монографія. Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Львів, 2022. 472 с.
31. Наумовський, Л. 2021. «Привабливість інтелектуальної міграції – відтік мізків або відтік людського капіталу в Південно-Східній Європі – Західних Балканах і перехідних умовах Північної Македонії». *Міжнародний журнал соціальних наук світу (TIJOSSW)* 3 (2): 1–24.

32. Проблеми і перспективи поствоєнної розбудови України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7-8 грудня 2023 р./ за заг. ред. М. В. Трофименка: Маріуп. держ. ун-т. – Київ: МДУ, 2023. – 455 с.

33. Побоченко Л.М., Пархомович М.В. Вплив освітньої міграції на економічний розвиток України / Л.М. Побоченко, М.В.Пархомович // Інфраструктура ринку. – 2018. –№ 25. – С.46-58.

34. Побоченко Л.М. Проблеми інтелектуальної міграції з України до країн ЄС// Національні економічні стратегії розвитку в глобальному середовищі: міжнародна науково-практична конференція, 21 квітня 2020 року: тези доп. – К., 2020.– С.32–35.

35. Побоченко Л.М. Вплив війни на інтелектуальну міграцію України. Національні економічні стратегії розвитку в глобальному середовищі: XV міжнародна науково-практична конференція, 25 квітня 2024 року: тези доп. – К., 2024.– С.38–42.

36. Повна С., Рудяк М. Соціально-економічний розвиток України як визначальний фактор міграційних тенденцій. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2021. № 4(28). С. 52-60.

37. Подра О. П., Петришин Н. Я. Освітні аспекти інтелектуальної міграції людського капіталу України: причини та наслідки. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми економіки та управління». 2022. № 1 (9). С. 37-46.

38. Прокоп'єва А.А., Побоченко Л.М. Повернення мігрантів для економічного відновлення України: Відповідь України на системні соціально-економічні виклики сьогодення: збірник наукових праць за результатами Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Київ, 6 вересня 2023 р.)/ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України. К., 2023. 149 с.

39. Проблеми реалізації Стратегії державної міграційної політики України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 груд. 2019 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. Київ : НІСД, 2019. 108 с.

40. Румянцев, А., Побоченко, Л., Пічкурова, З., Толпежнікова, Т., Ковбич, Т., & Ляшов, Д. (2022). УПЛИВ ГЛОБАЛЬНОЇ ДИДЖИТАЛІЗАЦІЇ НА РОЗВИТОК РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 5(46), 334–348.
41. Островський І. А. Міжнародна інтелектуальна міграція: світові тренди та проблеми України. *Ефективна економіка*. 2019. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.5.59>.
42. Росохата А. С., Сагер Л. Ю. Окремі питання економічної безпеки: дослідження впливу змін у міграційних процесах на економічний та інноваційний розвиток країни. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2020. № 1. С. 62- 74.
43. Стаканов Р., Савчук А. 2021. «Ключові тенденції міжнародного регулювання інтелектуальної міграції». *Актуальні проблеми міжнародних відносин* 1 (146): 60–67.
44. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
45. Ціватий В. Г. Міграційна політика України та інтелектуальна міграція в поліцентричному світі XXI століття: інституціональний і стратегічний дискурси. *Проблеми реалізації Стратегії державної міграційної політики України: зб. наук. статей*. Київ: НІСД. 2019. С. 26-31.
46. Шлоссер, Ф., Д. Лам і Г. Керр. 2021. «Інтелектуальна кар'єра стійкої мобільної робочої сили: освітні іммігранти». *Міжнародна міграція* 60 (2): 49–64.
47. Banerjee R., Verma A., Zhang T. Brain gain or brain waste? Horizontal, vertical, and full job-education mismatch and wage progression among skilled immigrant men in Canada. *International Migration Review*. 2019. № 53(3). Pp. 646-670.
48. *International Migration Outlook 2023*. OECD publishing. –2023. – 423p.
49. *The Global Human Capital Report 2023*. World Economic Forum.- 2023. – 2023 p.
50. McAuliffe M., Triandafyllidou A. *World Migration Report 2022*. International Organization for Migration, 2022. Geneva. 540 p.

51. Mok K. H., Zhang Y., Bao W. Brain drain or brain gain: a growing trend of Chinese international students returning home for development. In *Higher Education, Innovation and Entrepreneurship from Comparative Perspectives: Reengineering China Through the Greater Bay Economy and Development*. 2022. Pp. 245-267.
52. Ndiangui P. From brain drain to brain gain: the battle against talent drain. *Journal of Culture and Values in Education*. 2021. № 4.1. P. 34-48.
53. Oliinyk O. et al. The impact of migration of highly skilled workers on the country's competitiveness and economic growth. *Montenegrin Journal of Economics*. 2021. № 17(3). Pp. 7–19.
54. Rasamoelison J. D., Averett S., Stifel, D. International student-migrant flows and growth in low-and middle-income countries: brain gain or brain drain? *Applied Economics*. 2021. № 53(34). Pp. 3913-3930.
55. Yunitasari D., Khotimah K., Fathorrazi M. The Implication of Brain Gain on Brain Drain Phenomenon in Overcoming the Problem of Educated Unemployment in Indonesia. *Sosiohumaniora*. 2021. № 23(1). Pp. 133-140.
56. <http://www.iom.int> - офіційний сайт Міжнародної організації міграції (МОМ).
57. <http://www.oecd.org> - офіційний сайт Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР).
58. <https://mon.gov.ua> - офіційний сайт Міністерства освіти і науки України.
59. <https://www.wipo.int> – офіційний сайт Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ).
60. <https://www.unesco.org> - офіційний сайт ЮНЕСКО.
61. <http://www.un.org> - офіційний сайт ООН.
62. <http://www.ukrstat.gov.ua>-офіційний сайт Державної служби статистики України.
63. <http://www.nas.gov.ua> – офіційний сайт Національної академії наук України (НАНУ).
64. <http://www.migration.org.ua> - офіційний сайт Представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні.

65. <http://www.ilo.org.ua> - офіційний сайт Міжнародної організації праці (МОП).
66. <http://www.worldbank.org> – офіційний сайт Світового банку.
67. <https://cedos.org.ua/uk/migration> – офіційний сайт аналітичного центру CEDOS.
68. <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> - офіційний сайт Eurostat.
69. <https://www.imf.org/> – офіційний сайт Міжнародного валютного фонду (МВФ).
70. <https://www.unhcr.org/ua/> – офіційний сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) ООН.
71. Аналітична записка. Фінальний звіт. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/bizhenczi-z-ukra%D1%97ni.-finalnij-zvit.pdf> (дата звернення 08.05.2024).
72. Буряченко О. Сьогодні Україна внаслідок війни переживає чи не найбільшу міграційну кризу в своїй історії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3605567-vidnovlenna-ukraini-cerez-dialog-usih-ukrainciv-svituobednavsis-zrobiti-nemozlive-vsUPEREC-USOMU.html> (дата звернення 27.04.2024).
73. «Відтік мізків» чи «притік свіжих сил»? URL: <https://theukrainians.org/prytik-syl/> (дата звернення: 25.04.2024).
74. Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні: аналітична доповідь / В. Потапенко, А. Головка, О. Василевський та ін.; за ред. В Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 33 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-01/ad_mihratsia_gotove_03_01_2023.pdf (дата звернення 27.04.2024).
75. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн Східного партнерства. Центр Разумкова, 2023. URL: <https://razumkov.org.ua> (дата звернення 28.04.2024).
76. Глобальний інноваційний індекс 2023. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/globalnyj-innovacijnyj-indeks-2023> (дата звернення 27.04.2024).

77. Депортація українських дітей в росію: Рада звернулася до ООН. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/24/novyna/suspilstvo/deportacziya-ukrayinskyx-ditej-rosiyu-rada-zvernulasya-oon> (дата звернення 24.04.2024).

78. Дієгтярь О., Фітковський В., Боян-Гладка С., Боков А. та Ващенко К. (2024). Вплив міграції на соціальну динаміку в Україні: соціально-політичний та етнологічний аналіз. *Мультидисциплінарний науковий журнал*, 6, 2024ss0206. URL: <https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0206> (дата звернення 29.04.2024).

79. За кордоном через війну майже 5 мільйонів українців: значна частина може не повернутися. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/03/12/711073/> (дата звернення: 25.04.2024).

80. Кучерявець М. Через війну свої домівки покинули 11,4 млн. українців – ООН. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/voyny-svoi-doma-pokinuli-11-4-mln-ukraintsev-1649511897.html> (дата звернення 29.04.2024).

81. Майже 4 мільйони українців зараз у Європі. Скільки з них ми можемо втратити і чому. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/06/9/688009/> (дата звернення 28.04.2024).

82. Міграційні прояви та впливи — уроки для України. Аналітична доповідь Травень 2023 р. Дослідження Розумков Центр. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/05/09/2023-MATRA-I-KVARTAL-5.pdf>.

83. Пишний А. Українські мігранти в Європі – не тягар, а цінний людський капітал. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/15/695056/> (дата звернення 20.04.2024).

84. Погоріла І. У НБУ спрогнозували витрати українських мігрантів за кордоном цього річ. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/u-nbu-sprognozuvali-vitrati-ukrajinskih-migrantiv-za-kordonom-cogorich-12145095.html> (дата звернення 20.04.2024).

85. Подра О. П. Інвестування розвитку людського капіталу в системі чинників інформаційного суспільства. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/620> (дата звернення 28.04.2024).

86. Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити. URL: <https://ces.org.ua/migration/> (дата звернення 28.04.2024).
87. Як боротися з "відпливом мізків" з України. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/12/20/707886/> (дата звернення: 25.04.2024).
88. Global investment trend monitor 2023. URL: <http://unctad.org/en> (дата звернення: 25.04.2024).
89. Global Talent Competitiveness Index 2013-2023. URL: <https://www.insead.edu/global-talent-competitiveness-index> (дата звернення: 25.04.2024).
90. Introduction: the intellectual migration analytics URL: <https://www.tandfonline.com> (дата звернення: 30.04.2024)
91. International Migration Outlook 2023. OECD publishing. URL: <http://www.oecd-ilibrary.org> (дата звернення: 21.04.2024).
92. Institute for International Education (IIE). URL: <https://www.iie.org> (дата звернення: 21.04.2024).
93. Institute for Statistics. Global Flow of Tertiary-Level Students. URL: <http://uis.unesco.org> (дата звернення: 21.04.2024).
94. The Global Innovation Index 2023. URL: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2023.pdf (дата звернення: 25.04.2024).
95. The Global Innovation Index 2022. URL: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2022.pdf (дата звернення: 25.04.2024).
96. The Human Capital Report 2023 World Economic Forum. URL: <http://reports.weforum.org> (дата звернення: 25.04.2024).
97. Human flight and brain drain — Country ranking. URL: <https://www.theglobaleconomy.com> (дата звернення: 25.04.2024).
98. World Migration Report 2023. URL: <http://publications.iom> (дата звернення: 25.04.2024).